

M.C.Pişəvəri ilə Görüşənlərdən Qisa Xatirələr

Suğra Xanım Azəri

İsmail Şəms

Qilman İlkin

Dr. M. T. Zehtabi

Qulam Yəhya Danişiyən

Balaş Azər Oğlu

Kərim Kəşavərz

Dr. Səlamullah Cavid

Əli Tudə

Ənvər Xameyi

Husen Ciddi

Dr. İbrahim Pişəvəri

Qaynaq:

Əkrəm Rəhimli: "Mir Cəfər Cavadzadəi Pişəvəri"

BACI QARDAŞINI XATIRLAYIR

Suğra xanım Azəri (Cavadzadə) – 21 Azər Hərəkatının lideri, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin qurucusu və rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvərinin bacısıdır. Azərbaycanın hər iki tərəfində və İraqda yaşayıb işləmişdi. İctimai-siyasi fəaliyyətə maraq göstərmişdir. ADF-nin fəal üzvlərindən olmuş, ictimai işlərdə çalışmışdır. Həyat yoldaşı Mirağa Azəri Azərbaycanın hər iki tərəfində İraqda Dəmiryolu və körpüsəmə üzrə mühəndis işləyibdir. Bu gün Azərbaycanda inşa edilmiş bir körpü onun adı ilə bağlıdır.

İş elə gətirmişdi ki, Suğra xanım qardaşı Seyid Cəfər Pişəvəri ilə tək uşaqlıqda deyil, sonralar da uzun müddət ailəlikcə bir yerdə yaşamış, qayğıkeş bir bacı kimi Pişəvərinin həmdərdi və sirdəşi olmuşdur.

Azərbaycan EA-nın elmi işçisi Pərvanə Məmmədli 94 yaşlı Suğra xanımın öz qardaşıyla bağlı söylədikləri xatirələri qələmə almışdır. Həmin xatirəni sizə təqdim edirik.

O, Ağır Gündə Doğulmuşdu

Cəfər də Bülbülədəki yeni məktəbə gedirdi. Bir neçə aydan sonra müəllimi atamı çağıraraq dedi ki, mən bacardığımı ona öyrətdim, nə kitab verirəmsə, hamısını bilir, hafizəsi güclüdür, çox irəli gedəcək. O, əmək fəaliyyətinə də çox erkən başlamışdı.

Seyid Cəfər oxuduğu məktəbdə həm də işləyirdi– zəngi çalır, qapı-pəncərəyə diqqət edirdi. 13-14 yaşlı bu oğlana müəllimlər hərdən dərslər keçməyi də etibar edirdilər.

Sonralar təhsilini Sabunçuda davam etdirdi. O vaxtlar İrandan çörək pulu qazanmaq üçün Bakıya çoxlu kəndlilər gəlirdi. Səhər erkəndən işə gedən fəhlələr 200 q. ət, 100 q. noxud, bir dənə soğan, içində su olan saxsı bir bardağa alıb, balaca bir həyətdəki sobanın üstünə qoyur, axşam da gəlib onu götürüb yeyirdilər. Qazandıqları bir manatla dolanırdı, hələ ondan İrandakı ailələrinə göndərirdilər. Neft quyularında işləyirdilər. Quyunu qazanda əvvəl qaz çıxırdı, çox vaxt biçarələr qazdan boğulur, elə oradaca can verirdilər.

Seyid Cəfər bütün bunları görüb deyirdi ki, İranda quldur-qaçaqların onların başına açdıqları oyundan bura qaçaraq gəlsələr də, burada da bir gün görmürdülər. O, belə şeyləri çox görmüş və bu haqda çox fikirləşmişdi. İnciləbi ruh da onlar belə halları gördükdən sonra yaranmışdı.

Bizdən tez ayrı düşmüşdü. Üzünü çox vaxt evdə də görmürdüm. Qazanıb yığıdığı pullara da Xırdalanda iki otaq kirayə eləmişdi. İranlı fəhlələrin yaşadığı yerlərdə elanlar yapırdırdı onları könlü açdığı kurslara (onlar pulsuz idi) dəvət edirdi. Gün ərzində elə olurdu ki,

tələbələrle 2-3 növbəli dərs keçirdi. Atam onu danlayıb deyirdi ki, çox çətin iş yapırırsan, bacarmazsan. O isə atama qulaq asmırdı. Beləcə, üç il müəllimlik etdi.

Əslində atamın ona təsiri daha çox olmuşdu. Atam Səttarxanın yaxın mücahidlərindən idi. Hələ o vaxtlar atamla dostları arasında fədailər, inqilabçılar barədə söhbətlər olurdu. 11-12 yaşlı Seyid Cəfər də həmişə onların qulaq yoldaşı olardı. Söhbətə qarışıb bir söz soruşanda ona gülüb deyərdilər ki, sən belə şeylər bilmək üçün hələ çox kiçiksən.

O vaxt böyük bacım Rüksarə öz ailəsi ilə birlikdə bu taya gələ bilməyib, İranda qalmışdı. Seyid Cəfər arada vaxt tapıb bacımı Bakıya gətirmək üçün İrana getmişdi. Lakin o vaxtlar kəndlərdə yayılan amansız qızdırma xəstəliyi bacımı və onun ailəsini yaxalamışdı, xəstəlikdən heç biri salamat qalmamışdı. Bu faciə ailəmizə, xüsusilə Seyid Cəfərə çox pis təsir etmişdi. O, bir müddət xəstə düşmüşdü...

İki bacı, üç qardaş olmuşuq. Qeyd etdiyim kimi böyük bacım Rüksarə qızdırma xəstəliyindən bizi vaxtsız tərk etdi. Xatirəsini yaşatmaq üçün adını böyük qızıma qoydum. Həyat yoldaşım çox səmimi və ciddi adam idi. Seyid Cəfərlə yaxın dost idilər. Bizim beş övladımız olub... Son beşik qızım Fəxri və nəvəmlə bir yerdə yaşayıram.

O biri qardaşlarımdan biri həkim, o biri isə mühəndis idi. Mirsəlim əvvəllər «Hüriyyət» qəzetində məqalələr yazırdı. Peterburqda oxuyub Dəmiryolu-Su-Şosse yolu üzrə mühəndis olmuşdur. Bakıda o vaxtlar içməli su məsələsi çətin idi. Tək-tək dövlətlilərin həyatında su olardı. Suyu tək Zeynalabdin Tağıyev çəkirmişdi. Sonralar Şamaxı və Quba tərəflərdən Bakıya su çəkilməsində onun böyük rolu olub.

Kiçik qardaşım Mirxəlil uzun müddət Bakıda Musa Nağıyev adına xəstəxananın IV korpusunun müdiri olub. Həm də Tibb institutunda dərs deyirdi...

Seyid Cəfər elə uşaqlıqdan çox mütaliə edirdi. Dünya malı, var dövlət onu heç maraqlandırmırdı. Evdə, çöldə işləməklə arası yox idi. Anam da onu həmişə elə bu xasiyyətinə görə danlardı. Hərdən yanına dost-yoldaşları gələndə ya qızgın mübahisələr edər. Ya da teatr oyunu çıxarardılar. O vaxtlar İranda teatr- filan yox idi. Yeganə tamaşaçıları da mən olardım.

Birinci dünya müharibəsi gedən zaman yaşayış çox ağırlaşmışdı. Bir yandan da erməni-müsəlman davası camaatı yaman günə qoymuşdu. O nankorlar həmişə bayram vaxtı–Novruzda quldurluq edir, evləri soyur, araya qan salırdılar. O vaxtlar bu hadisəylə bağlı kədərli bir şeir dillərdə dolayırdı. Adı gərək ki, «Yaşardı gözəl əsgərlərimizin gözü» idi.

Seyid Cəfəri qəzaya salanda bir ermənidən istifadə etdilər. Mənim bir cavan oğlum da 23 yaşında bir erməni hiyləsinin qurbanı oldu...

Qardaşımın gördüyü ictimai-siyasi işlərindən çox yazıblar. Onun üçün də bu barədə çox danışmayacağam.

İlk məqaləsi gərək ki, «Yoldaş» qəzetində çıxmışdı. Sonralar özü elə 17-yə yaxın qəzet çıxarırdı.

Seyid Cəfər şah sarayına yaxın bir qızla evlənmişdi. Atası şahın etibar etdiyi məmurlardan idi. Anası isə Tiflis türklərindəndi (azərbaycanlı). Çox gec evlənmişdi, peşəkar inqilabçı idi. Evlənəndə sarayla əlaqəsi olan qızla evlənmişdi ki, saraya nüfuz edə bilsin.

Seyid Cəfər işi ilə bağlı bir yerə gedəndə Məsumə mənim yanımda qalardı. Seyid Cəfərə qarşı çox nəzakətli, qayğıkeş idi. Onun işlərinə qarışmaz, onun rahatlığı üçün həmişə şərait yaradardı. Məsumə xanım yaxşı tar çalardı. Bircə oğulları qaldı. Atasının evdən son gedişində oğlu Dəryuşun 20 yaşı vardı. Həyat yoldaşının müəmmalı ölümündən sonra Məsumə xanım Bakıda qala bilmədi. Dəryuş da sonra bibisi qızı– yəni böyük qızım Rüksarə ilə evləndi. İki övladları oldu. Biri atasının, o biri isə anasının sənətini seçib, mühəndis və həkim oldular. İndi Almaniyada yaşayırlar.

Mənə bəzən qardaşım ilə bağlı qəribə suallar verirlər. Onlardan bir də S.C. Pişəvərinin vəsiyyətnamə yazıb qoyması ilə bağlıdır.

Onun axı, cəmi 55 yaşı var idi. Bizim Şərqlə ələmində vəsiyyəti adətən ölümqabağı yazıb qoyurlar. Bunu da adətən ahıl, yaşlı bir də tezliklə öləcəyini bilən və duyan xəstə adamlar edirlər.

O ömrü boyu çox əziyyətlərə qatlaşmışdı. 11 il «Qəsri-Qacar həbsxanasında saxlanılaraq işgəncələrə dözmüşdü. Oradan çıxanda onu çətinliklə tanıya bildim. O ağbəniz idi, iri gözləri vardı. Uşaqların içində ən gözəgəlimlisi idi– zahiri anama çəkmişdi. Zindandan azad olanda qarayanız olmuş, gözləri alacalanmışdı.

Azərbaycan Milli Hökumətinin qələbəsindən çox fərəhlənirdi. Yetim uşaqları küçələrdən yığıdırmış, kəndlilərə torpaq paylamış, qadınlara hüriyyət vermiş, türk dilli məktəblər açdırmışdır. Biz o zaman ailəməzlə İraqda idik. Yoldaşım Sultanabadda dəmiryol çəkilişinə rəhbərlik edirdi. Bizə məktub yazmışdı ki, nəyi gözləyirsiniz, qayıdın Vətənə. Biz də geri döndük.

1946-cı ilin dekabr ayında onu buraya – Bakıya çağırıdılar. Mənə onda xəbər eləmişdi ki, əlində vacib işi də olsa qoysun, durmayıb gəlsin. Xasiyyətinə bələd idim. Tez-tələsik bir də yola düşdük. Bizi bir neçə ailə bir birlikdə Bakıya gətirdilər. Mərdəkanda bir hərbi sanatoriya vardır. Orada iki aya yaxın saxladılar, sonra bizi tələm-tələsik başqa yerə apardılar. S.C.Pişəvəri bizə heç nə götürməyə icazə vermədi. Dedi ki, 2-3 günə yenə qayıdacağıq. Amma səfərimiz çox uzun çəkəsi oldu. Əvvəl Astaraya, sonra isə Naxçıvana getdik. Seyid Cəfər öz məşininin ixtiyarını mənə və xanımına vermişdi. O vaxtlar Azərbaycanın birinci katibi olmuş M.Bağirov ilə onun arasında məxfi söhbət olmuşdu. M.Bağirov çalışırdı ki, o, sərhəd rayonlarından imtina etməyə razılıq versin. Bunun üçün ona çox şey boyun olurdu. Qoşun, silah-sursat, ümumiyyətlə hər nə istəsə idi alacaqdı. Lakin S.C.Pişəvəri buna heç cür razı olmamışdı. O deyir ki, bu işə qol qoysam xalq mənə nə deyər?

M.Bağirovun İ.Stalinlə sonuncu dəfə danışığında sonra Pişəvəriyə fikirləşmək üçün vaxt verilmişdi. O zaman 3 gün ərzində bütün İranboyu sərhədlər açıldı.

M.Bağirov ilə söhbətdən sonra onun qanı çox qaralmışdı. Deyirdi ki, bizi bura gətirməklə aldatdılar. Onun dediyi işə razılaşsam, mənə nə deyərlər? Qayıtmalı olacağam, qoşunları

yığacağam. Lazım gəlsə fədailəri başımıza yığıb partizanlıq edəcəyik. Son sözlərindən biri də bu oldu ki, burda daha qalmaq olmaz, səhər də olmasa, o biri gün yola çıxmalıyıq. Bakıda və respublikanın bir çox rayonlarında yerləşdiyi fədailərin hər bir ehtiyacı ilə özü məşğul olurdu. Yuxarıdakı sözləri deyəndən sonra o, fədailərinə pul və paltar çatdırmaq üçün maşına minib yola düşdü. Onu da deyim ki, son 3 gün ərzində şəxsi sürücüsünü (Çeşməzərin qardaşı idi) dəyişdirmişdilər. Mənə naməlum olan sürücünü isə məndən maşını təmizləmək üçün bəzi şeylər soruşanda görə bilirdim. O, bunu deyəndən sonra fədailərinə paltar çatdırmaq üçün maşına minib yola düşmüşdü.

1947-ci il iyulun 11-də o, avtomobil qəzasına düşüb həlak oldu. Dedilər təsadüfi hadisədi, qəzadı, filandı...

Bir onu bilirəm ki, öləsi var, gedəsi yoxdu deyən o Seyid Cəfər, bizim Seyid Cəfərin qatili oldu!

Təqdim edəni Pərvanə Məmmədli. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat institutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin elmi işçisi

İsmail Şəms: O, Mütəfəkkir, Həm Də Sadə İnsan İdi

Doktor Cavidin oğlu mərhum Azad Cavid, Sabir Taftəi və mən, Əkrəm Bijə (Rəhimli) ildə bir neçə dəfə imkan olanda bağında xəstə yatan İsmayıl Şəms müəllimə baş çəkərdik. Novruz bayramında onun görüşünə getməyimiz mütləq olardı. 2005-ci ilin Novruzunda biz növbəti dəfə onun görüşünə gedərkən mən S.C.Pişəvəri haqda xatirələrini kitaba daxil etmək üçün ona dedikdə o, Pişəvəri haqda kitablər, məqalələr yazılmasını vacib iş saydı. Öz xatirələrində S.C.Pişəvəriyə xüsusi yer verdiyini bildirdi. Gözləri görmək qabiliyyətini itirdiyi üçün o, bu işi görə bilmədiyinə təəssüfləndi və kövrəldi.

Biz qərara gəldik o, S.C.Pişəvəri haqda bildiklərini sual-cavab şəklində desin biz yazaq. Təklifimiz İsmayıl müəllim tərəfindən məmnuniyyətlə qəbul edildi. 2005-ci il martın 22-də verdiyimiz suallarla cavabları oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

Sual: S.C.Pişəvəri ilə nə vaxt, necə tanış olmuşunuz?

Cavab: əvvələn sizə təşəkkür edirəm ki, məni yaddan çıxarmırsız. O ki qaldı böyük rəhbərimiz, mərhum Pişəvəri ilə ilk görüşümə, o haqda yadımda qalanlar təqribən bunlardı:

İndi neçənci ildir?

2005-ci il.

(O, barmaqlarında hesablamə apardıqdan sonra)

Dedi: deməli mən Pişəvəri ilə düz 61 il bundan əvvəl Tehranda «Ajir» qəzetinin kiçik otağında tanış olmuşam. O vaxt mənim 30 yaşım olar, ya olmazdı. Bizim yaratdığımız «Azərbaycan Cəmiyyəti» Pəhləvi dövləti tərəfindən qeyri-qanunu elan edildikdən sonra mən bir müddət Tehranda yaşamağa başladım. O vaxt Tehranda çox qəzet çıxsa da, onların içində məqalələrdəki kəskinlik, obyektivlik və demokratik ruhuna görə «Ajir» diqqətimi çox çəkdi və qərara gəldim ki, imkan olsa bunun nəşri ilə görüşüm. Belə də etdim. Qəzetin başında yazılmış ünvana getdim. Qapı açıq idi. Ağsaçlı bir kişi başını aşağı salıb «Ajir» növbəti nömrəsinə hazırlıqla məşğul olduğundan deyəsən mənim otağa daxil olduğumu da bilmədi. Sonra otağa gələn adam ağayə Pişəvərinin həmkarı Kərim Kəşavərzi adlı şəxs idi. O, Pişəvəriyə: «ağa seyid, qonağımız var» dedi: Pişəvəri başını qaldıraraq, işdən bir anlığa ayrılıb, ayağa qalxdı, gülər üzlə:

«Xoş gəlmisən təbrizli qardaş! Mən səni yaratdığın «Cəmiyyətdən» yaxşı tanıyıram, bənaməniz xoşuma gəlmişdi». Biz salamlayıb, şəxsən tanış olduqdan sonra ondan soruşdum: «ağayə Pişəvəri siz mənim təbrizli olduğumu hardan bildiniz?»

O, cavabında: «üz qiyafəndən, üzündəki nurdan. Gözündəki mərhəmətdən». Doğrusu mən təbrizlilər haqda deyilmiş bu xoş sözlərdən məmnun olsam da bir qədər utandım. O, mənimlə elə söhbətə başladı ki, sanki məni əzəldən tanıyır və ürəyimdəkiləri elə bil oxuyurdu. O, mənimlə söhbətində «Azərbaycan Cəmiyyəti»nə çox yüksək qiymət verdi. Onu gələcək mübarizə yollarını işıqlandıran məşəllərdən biri saydı. Mən onun işinin çox olduğunu his edib «Ajir»lə bağlı, mübarizəmizlə əlaqədar, Azərbaycandakı siyasi durum və s. çox şey haqda öz fikirlərimi qıscaca ona söylədim. Mən hiss etdim ki o, özü danışdığı fikir söyləməkdən daha çox mənə qulaq asmaq, danışdırmağa meyilli idi. Bizim ilk görüşdə söhbətimiz nə az, nə çox 1 saat 45 dəqiqə çəkdi. Mən onunla və ağayə K.Kəşavərlə xüdəhafızlaşanda, ağayə Pişəvəri mənə: «bir dəfəlik getmə, tez-tez gəl. Mən səni başqa yoldaşlarımızla da tanış edəcəm» deyib əlimi sıxdı. Mən 10 gündən sonra yenə yolumu «Ajir»dən saldım. Bu dəfə ağayə Pişəvərinin dövrəsində əvvəldən tanıdığım bir neçə nəfərdən başqa doktor Vəlizadəni, Nəmi Nükəkərani, doktor Salamulla Cavid, Firudun İbrahim, Məşədi Cəfər Kaviyani və adlarını unuttuğum bir neçə nəfər başqalarını gördüm. Sanki bunlar Azərbaycanın azadlığı haqqında məşvərətə toplanmışlar. Mən də onlara qatıldım. Sonrakı aylarda bu məzmununda «Ajir» də bir neçə görüşlərimiz oldu. O görüşlərdəki söhbəti açıqlasam çox çəkkər. Fəqət bunu deyə bilərəm ki, bu görüşlərdəki söhbətlər, fikir və mülahizələr Azərbaycandakı hərəkatın nəzəri hazırlığına Pişəvəri tərəfindən söylənən dəyərli fikirlər idi.

Sual: Təbrizdəki görüşünüz necə olub?

I.Şəms: Mənim S.C.Pişəvəri ilə sonrakı görüşüm 1944-cü ilin yazında Təbrizdə oldu. O, Təbrizdən 14-cü Məclisə vəkili seçilmişdi. Əgər müqəddəmlərin, Seyid ziyaların, şahpərəst əyan-əşrəflərin hilləkar əməlləri, maniyə və işə saldıqları yüz min tükənərlə pul olmasaydı, Pişəvəri 16 min səs əvəzinə 25-30 min səs qazana bilərdi. Təbriz əhli 16 min səsə onu Məclisə yolladı... Məclisdəki «oğru və cinayətkar» (bu sözlər M.Müsədiqə məxsusdur – I.Ş.) Pişəvəriyə yol vermədilər.

14-cü Məclisdəki şovinst ab-havası ağaye Pişəvərini milli səmtə üz tutmağa daha artıq yönəltdi. Bu sözlər onun başlıca şüarlarından oldu ki: «Bununla bizim suyumuz bir arxda getməyəcək».

Sual: S.C.Pişəvərini Təbrizə çağırın oldu, ya özü gəldi?

I.Şəms: Biz, Təbrizin azadlıq istəyən ziyalıları, müxtəlif zümrələrdən olan azadxahlar məşvərət və məsləhət etdik ki, bu vəziyyətə nə qədər dözmək olar! Qərarımız bu oldu ki ağaye Pişəvərini Tehrandan Təbrizə çağırıq. Bu haqda çox geniş və həyəcanlı yazılmış məktubu mən, ağaye M.Çavuşı və M.Vilay aparıb Tehrandan Pişəvəriyə çatdırdı. Biz onu «Ajir» redaksiyasında tapdıq və məktubu təqdim etdik. O, məktubu oxuyarkən gözlərindəki sevinci və sifətinə hopmuş ciddiliyi indi də unuda bilmərəm... Hər birimizə bir stəkan çay verildikdən sonra əməkdaşları çağırır, «getməsəm anam Seyid Səkinənin südü mənə haram olar» deyib qəzetə aid tapşırıqları verdi və sabahdan işə gəlməyəcəyini onlara bildirdi.

Biz həmin gün günortadan sonra Təbrizə qayıtdıq. Ağaye Pişəvəri sabah axşam, səssiz-küysüz Təbrizə gəldi. Azadlıq istəyən qüvvələrin nümayəndələri ilə görüşdü, məsləhətləşdi və yeni bir fırqənin yaradılması üçün işə başlandı.

Sual: «21 Azər» və Milli Hökumət haqda sizdən eşitmək maraqlı olar

I.Şəms: Fırqənin yaranması fəaliyyəti, Hökumət və s. ilə bağlı tarixçilərimiz, jurnalistlərimiz- həm dost, həm düşmən çox yazıblar və yəqin ki bundan sonra da yazacaqlar. Odur ki, mən bu məsələyə toxunmuram, həm də çox danışmağa təqətim azdır.

Sual: Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə siz hansı vəzifə daşıyıbsınız və S.C.Pişəvəri ilə təmaslarınız olurdumu?

I.Şəms: Fırqənin yaranmasından süqutadək elə bir həftə olmazdı ki, müxtəlif məsələ ilə bağlı mən ağaye Pişəvəri ilə görüşməyim. Xəttim yaxşı olduğundan çox toplantıların surtcələ səsini (protokolunu) yazmağı mənə həvalə edərdi. Ağaye Pişəvərinin təklifi ilə mən MK üzvlüyünə, qanun-əsas hazırlayan hüquq komissiyasına üzv olmuşam. Bu vəzifələr içərisində mənə daha çox məşğul edən AMM orqanı «Azad Millət» qəzetinə baş redaktor təyin olunmağım idi. Bu münasibətlə ağaye Pişəvəri mənə yanına çağırırdı. Milli Məclisin sədri Hacı Mirzəli də onun kabinetində idi. O, mətləbi mənə açdı, mənə Milli Məclisin rəsmi orqanına redaktor olmağım haqda fikrini çatdırdı. Sualım bu oldu ki, ağaye Pişəvəri qəzeti hansı dildə, farsca, ya türkcə çıxaraq. Sualımın cavabında o mənə: ağaye Şəms sizcə hansı dildə çıxsa yaxşıdır?» Mən fikirləşmədən: «Əlbəttə ana dilimizdə, bütün xalqın anladığı dildə». O, mənə «bəs onda fikrimiz eynidir, günü sabahdan qəzet çıxmalıdır». O, mənə «çətinliyin olacaqmı?» Dedim «əlbəttə, ən böyük çətinlik savadımın farsca olmasıdır. Mən türkcə həm yazıda, həm də danışmada iştibahlar (səhvlər) edirəm».

Pişəvəri bir qədər ciddi tərzdə: «Ağaye Şəms biz anamızdan imtina edə bilmədiyimiz kimi, onun dilindən də imtina edə bilmərik. Bu məsələ millətimizin faciəsidir, biz nəyin hesabına olursa-olsun bu faciədən bir dəfəlik yaxa qurtarmalıyıq» - dedi.

O özü tərtib etdiyi «Farsca-türkcə mühüm sözlərin lüğəti» kitabçasını mənə verdi və əlavə etdi ki, bir müddət o özü də bu işdə mənə köməkçi olacaq.

Mən «Azad Millət»in çapını təşkil etdim, qəzetin dili məsələsində Arazın o tayından gəlmiş azərbaycanlı ziyalılar da (C.Xəndan, Q.Musayev (İlkin), Ə.Sadiq və s.) mənə kömək etdilər.

Bir gün mənə dedilər ki, ağayə Pişəvəri səni çağırırdı və deyib ki «Azad Millət»in son bir neçə nömrəsini də özü ilə gətirsin. Mən qoltuğumda «Azad Millət» Ağayə Pişəvərinin qəbuluna getdim. O, son dərəcə səmimi, sadə və işdə ciddi adam idi. Mən onun qəbulunda olarkən o bir qayda olaraq yerindən durub mənə ya üzbəüz və ya yanımda əyləşərdi. Bu dəfə də o, yanımda əyləşdi, işlərin gedişi ilə maraqlandı, tövsiyələrin verdikdən sonra gətirdiyim «Azad Millət»in son nömrələrini varaqladı. Demə bəs məndən əvvəl o qəzetin hər nömrəsini oxuyub və faydalı qeydlər edib. Bu qeydlər sonrakı nömrələrdə nəzərə alındı. Mən hiss etdim ki, o, qəzetin bütün nömrələrini diqqətlə oxuyub. Ağayə Pişəvəri dəfələrlə redaksiyaya gəlmiş, ana dilimizin saflığını, məqalələrin müxtəlif mövzuda yazılmasını, Milli Məclisin qərar və qanunlarının gecikdirmədən oxuculara çatdırılmasını mühüm vəzifə olaraq qeyd etdi. MM-in 100-dən çox qanun və qərarları «Azad Millət» səhifələrində çap olunmuşdur.

Sual: İsmayıl müəllim, siz Milli Hökumətin konstitusiyasını tərtib edənlərdən olmusuz, bu işin sonu necə oldu?

I.Şəms: Milli hökumətin muxtariyyət hüquqlarını özündə əks edən qanun – əsasiyyə ehtiyac olduğu bilindi. Bu məsələ ilə məşğul olacaq 13 nəfərdən biri də mən idim. Ağayə Pişəvəri özü bu işə rəhbərlik edirdi. Hüquqşünas olduğumuza görə Firidun İbrahim (baş prokuror) və mən sədrin müavirləri idik. Biz çox böyük həvəs və zəhmətlə muxtar dövlətin konstitusiyası layihəsini hazırladıq. Sonra hansı səbəbdənsə bu layihə rəsmi qanun-əsas kimi çap olunmadı. Bunu o zaman milli hökumətə qarşı Tehranın qopardığı hay-küy və beynəlxalq vəziyyətlə bağlı artan təzyiqlərlə izah edirdilər.

Mənim Ağayə Pişəvəri ilə son görüşüm haqda bir neçə kəlmə deyim.

1325-ci ilin Azərin 17-si və ya 18 idi. Mən qəzetimizin bəzi məsələləri ilə bağlı MK-yə, Ağayə Pişəvərinin yanına getmişdim. O, çox əsəbi, fikirli və sarsıntılı görünürdü. Mən qəzetin vəziyyətindən, maliyyə çətinliklərimizdən, kadir çatışmamazlıqlarımızdan danışmaq və kömək almaq istəyirdim. O, dərddli adam kimi sanki ürəyini boşaltmaqla təskinlik tapmaq istəyirdi. Zənganı tutub ağlagəlməz cinayət etmiş şah qoşununun Azərbaycanın içərilərinə yeridiyini, silah-sursatın çatışmadığını, əli yalın xalqı ucuz ölümə verməyin mənasızlığını nitqinə fasilə vermədən elə danışırdı ki, o, təndirdə diri gözlə yanan adamı xatırladırdı. Mən söz arası ona: «bəs tovarışlər nə deyir» - dedim. Masası üstündə təzə alınmış teleqrafi göstərərək: «açıqca təslim olmağımızı, qatil Qəvama hüsn-rəğbət göstərməyimizi «dostcasına» məsləhət görürlər. Bizim faciəmiz sənin dediyin «tovarişlərə» inanmağımız və arxasız qalmağımızdır» - cavabını verdi.

Ona haradansa telefon oldu. Mən onun harayasa çağrıldığını anladım, ona heç nə deməyib, kabinetini tərk etdim. Sonrakı olaylar sizə məlum olduğu üçün mən nə deyim?!

Həm də yoruldu, ömür vəfa qılsa növbəti görüşümüzə sizə məlum olmayan (və ya az məlum olan) məsələlərdən danışardım. Fəqət bunu bilin ki, Ağayə Pişəvəri böyük inqilabçı, mütəfəkkir, təvazökar, millətini yanar ürəklə sevən insan idi. Allah ona rəhmət eləsin.

İsmayıl Şəms, azadlıq mücahidi, siyasi xadim, jurnalist-yazıçı

Qılman İlkin:

Mən Onu Xatırlayarkən Taleinə Kövrəlirəm

Seyid Cəfər Pişəvəri XX əsr Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi görkəmli siyasi-ədəbi simalardan olmuşdur. O, siyasi xadim olmaqdan əlavə çox mahir jurnalist, yazıçı və felyetonçu kimi ədəbiyyat tariximizə daxil olmuşdur. Mənim bu böyük insanla ilk dəfə tanışlığım 20-ci illərin əvvəllərində olmuşdur. Bakıdakı 18 №-li pedaqoji texnikumda oxuyarkən yaxın qohumumla S.C.Pişəvərinin redaktor olduğu «Kəndli» qəzetinə getmişdim. Qohumumu və məni mehriban üzlə qarşılayan baş redaktor– Pişəvəri məni diqqətlə seyr etdikdən sonra:

- Sənin suyun mənə şirin gəlir cavan oğlan, sən bizim tərəflərdən deyilsənki?

Mən cavabında: - Sizin tərəf haradır?

Pişəvəri: Arazın o tayı, Azərbaycanın Cənubu.

Qohumum yox: o, Bakı ətrafındakı Mərdəkan kəndindəndir. Ancaq ana nənəsi danışardı ki, onun əsli cənubdandır, şahsevən elindən imiş.

Pişəvəri fikirli-fikirli Azərbaycan tarixindən, Vətənin parçalanması taleyindən elə danışdı ki, mən heyran-heyran ona qulaq asardım. Nə qədər mehriban, sadə və adamı özünə cəlb etməyi bacaran insan idi...

Pişəvəri qohumumun kəndimiz haqda yazdığı məqaləni aldı, oxudu və növbəti nömrədə çap edəcəyini dedi. Mən sonrakı illərdə onu bir daha görmədim. Lakin onunla ilk görüş xoş təsürat olaraq uzun müddət hafizəmdə qaldı. Ancaq həmişə düşünürdüm: Görəsən o redaktor haradadır?

Aylar, illər gəlib keçdi... Faşist Almaniyası qəflətən SSRI-ya basqın etdi. Hamı kimi mən də hərbi səfərbərliyə alındım. Əksəriyyəti oxumuş ziyalılardan ibarət olan bizim dəstəni İrana, Təbrizə yolladılar. İrana yollanarkən vaqon pəncərəsindən Arazın o tayındakı evləri, səhraları, adamları seyr etdikdə yenə onu, Pişəvərini, onun ikiyə parçalanmış Azərbaycan haqda dediklərini yadıma salırdım.

Bizi İrana ona görə göndərmişdilər ki, orada kök salmaq istəyən və bizə qarşı hücumla keçməyi hazırlayan alman faşistlərinin oradakı yuvasını dağıdaq. Ordumuz bunu etdi.

Təbrizdə fəaliyyətim həm də «Vətən yolunda» hərbi qəzetin çıxmasında iştirak etmək idi. Köhnə dostun Qulam Məmmədli də mənimlə bu işdə çalışırdı. Azərbaycan dilində nəşr etdiyimiz «Vətən yolunda» qəzeti az müddətdə Güney Azərbaycanın bütün guşələrinə yayıldı, özünə çoxlu oxucular tapdı. Biz bir il yarım olardı ki, qəzeti böyük zəhmətlə çıxarırdıq. Bir dəfə istirahət vaxtı Qulam Məmmədli Pişəvəridən söz açdı. Mən dərhal ondan soruşdum: Onu haradan tanıyırsan? O dedi ki, mən S.C.Pişəvəri ilə hələ 20-ci illərdən tanışam, hətta, bir redaksiyada çalışmışıq. Mən Qulamdan soruşdum ki, görəsən indi o hadadır? O bu sözün qabağında məni sevindirdi ki, o, ağır zindan həyatından sonra salamatdır, Tehrandə «Ajir» adlı qəzet çıxarır. Pişəvərinin şah rejiminin əlindən sağ-salamat çıxması məni hədsiz dərəcədə sevindirdi.

Bir gün Qulam Məmmədliyə dedim ki, icazə versəydilər sənininlə Tehrana gedib, Pişəvərini yaxından görərdim, mən onu çox görmək istəyirəm. Qulam fikrimi bəyəndi və biz Tehrana getmək üçün baş redaktor Mirzə Əjdər oğluna müraciət etdik. O, bizim fikrimizlə razılaşdı. İki gün ərzində sənədlərimizi səhmana salıb Tehrana yollandıq. «Ajir» qəzetinin redaksiya ünvanı əlimizdə var idi. Qulam farsca yaxşı bildiyindən ünvanı tez tapdıq. Biz içəri daxil olarkən Pişəvəri başını aşağı salıb qəzeti oxuyurdu, hansısa düzəliş və əlavələr edirdi. O, otağa kimsənin daxil olduğunu hiss edib başını qaldırıqda bizi görcək. «Oy, sovet qardaşlar xoş gəlmisiz!» - dedi.

Mən 20-ci illərin əvvəlində gördüyüm Pişəvəri ilə bu Pişəvəri arasında böyük dəyişiklik var idi - saçları ağarmış, üzündə, alnında qırıqlar əmələ gəlmiş, arıq və solğunlaşmışdı. 10 illik zindanın, təqib və sürgünün əzablı günlərinin əlamətləri açıqca sezilirdi. Dəyişməyən onun gözləri və bir də yenə mərhəmətli görünən sifəti idi. O, üzünü bizə tutub Qulama müraciətlə: Qulam görürsən, həbslər, təqiblər, əziyyət və ehtiyac məni sarsıtmasa da, vaxtsız qocaltdı. Nə etməli, mənim taleyim də belə imiş...

Seyid Cəfər sonra Qulam müəllimə müraciətlə: Bu cavan oğlan kimdir, onun sifəti mənə tanış, suyu şirin gəlir.

Qulam müəllim: Vallah məni Təbrizdən sürükləyib bura gətirən elə odur. Mən də səni görmək istəyirdim, Mirzə Əjdər oğlu da sənə salam göndərdi, lakin bu cavan oğlan, adını Qılmandır səni görmək həsrətində idi. O, sizi Bakıdan, «Kəndli» qəzetindən tanıyır, məqaləsini də çap etdirmisən. Pişəvəri bir qədər fikrə daldıqdan sonra, hə... yadıma düşdü, Mərdəkanlı oğlan, nənəsi şahsevən əlindən olan oğlan. Mən onun yazısını oxuduqdan sonra onun gələcəkdə yaxşı qələm sahibi olacağını yoldaşlara demişdim. O, yerindən qalxdı, təkrarən məni öpüb qucaqladı, səhətim və evdəkilərlə bağlı soruşdu. Mən isə nigarançılıq yoxdur dedim, həm də müharibədi, gərək hər şeyə dözək. O, mənim yazılarımla maraqlandı, çox suallar verdi.

Qulam müəllim Pişəvəriyə müraciətlə: ağa, mən sənə köhnə dostun, heç bir o qədər məndən soruşmursan?

Pişəvəri: Qulam, qardaşım, gələcək gəncliyə məxsusdur, onlara qayğı və diqqət hər birimizin borcumuzdur. Qulam müəllim onun sözünə şərik olduğunu bildirdi və mənim yazıçı-jurnalist fəaliyyətimdən ona danışdı. Pişəvəri mənim «faşistlərin tör-töküntüləri» adlı məqaləmi «Vətən yolunda» oxuduğunu və bəyəndiyini bildirdi.

Mən, haqqımda söhbətin istiqamətini dəyişmək üçün Bakıda, «Kəndli» qəzeti redaksiyasında görüşümüzdən sonra onun haralarda olduğunu, nə iş gördüyünü bir qədər çəkinə-çəkinə ondan soruşdum. Cavabında o başına gətirilmiş bəlalardan, zindan həyatından və İrandakı indiki siyasi durumdan və qarşıda görülməli işlərdən danışdı... Nə Qulam müəllim və nə də mən onun danışığını dinləməkdən yorulmadıq. Onun danışığı nə qədər şirin və duzlu olsa da, eyni zamanda acı bir hekayəni xatırladırdı. Biz onu yorduq, həm də bizə ayrılmış vaxt başa çatdı. O, yazdıqlarını bizə çatdıracağını bildirdi. Ondan ayrılarkən Təbrizdə bizə baş çəkməsini xahiş etdik. Biz onunla qucaqlaşdıq ayrılarkən mən özümü saxlaya bilməyib dedim: Ağayə Pişəvəri, biz sizdən ayrılı bilmirik, bəs bütöv vətənimiz bir-birindən niyə ayrıldı?

O isə cavabında: Biz ayrılmaq, lənətə gəlmişlər ayırdılar!

Biz yenidən Təbrizə yola düşdük.

Pişəvəri Təbrizə, Azərbaycana gələrkən «Vətən yolunda» qəzeti redaksiyasına, burdakı dost və tanışlarına baş çəkməmiş Tehrana yollanmazdı. O, Azərbaycana növbəti gəlişlərinin birində (səhv etməmişəm 1945-ci ilin mayında) Azərbaycanı başdan-başa gəzdirdi, xalqın istəyi və ruhiyyəsi ilə yaxından tanış olduğunu, kəndlilərə mülkədar, jandarm və dövlət məmurları tərəfindən olan zülm və zorakılıqdan danışdı. O, hər şeyi fakt və olmuşlar, canlı şahidlərin etiraf və dedikləri əsasda danışdı. Danışdıqca kədərlənir və əsəbləşirdi. Çıxış yolunun, xilas olmanın yolunu Azərbaycanın ayağa qalxmasında görürdü. Bu işi etməkdən ötrü milli təşkilata ehtiyacı xüsusi vurğulayırdı.

Təbrizdə, bütövlükdə Azərbaycanda sonrakı hadisələr Pişəvərinin düşündüyü kimi oldu: Fırqə yarandı, mübarizəyə rəhbərlik etdi, 21 Azər inqilabı oldu, Milli Hökumət yarandı, böyük iqtisad-mədəni və s. tədbirlər həyata keçirildi.

Bizə Milli Hökumətin və Fırqənin işlərinə müdaxilə etməmək tapşırıldığından biz Pişəvəri ilə çox az görüşürdük ki, Tehran rejimi Azərbaycanda baş verənləri bizim ayağımıza yazmasın (Təəssüf ki, bəziləri indi də buna cəhd edir). Bir gün Qulam Məmmədli və mən S.C.Pişəvəri «Azərbaycan» qəzetinin redaksiyasına çağırırdı. Məlum oldu ki o, baş vermiş olayların mühüm hissələrini «Qızıl səhifələr» adlı topluda tərtib edib, çap olunmasını istəyir. Bu kitabdakıları redaktə etməyi bizdən xahiş edir. Qəzetlə bağlı işimizin çox olmasına baxmıyaraq rəhbərliyimizin icazəsi ilə biz bu işi gecə-gündüzə salıb, qısa müddətə başa çatdırdıq. Bizim adımızın kitabda yazılması məsləhət görülmədi. «Qızıl səhifələr» 1946-cı ilin əvvəllərində qiymətli toplu kimi çap olundu.

1946-cı ilin baharında o səmimi, böyük insandan ayrılmağım heç vaxt yadımdan çıxmır. O, «Azərbaycan» qəzeti redaksiyasında bizimlə bir vida görüşü təşkil etdirmişdi. O görüşdə

bizim Təbrizdən getməyimizdən, ümumiyyətlə Sovet qoşunlarının İran ərazisini tərk etməsindən narahat idi. Elə bil o, hadisələrin faciəli sonluğunu görürdü...

Həmin ziyafətdə Pişəvəri üzünü Qulam Məmmədliyə tutub dediyi sözlər indi də qulağımda cingildəyir: «Qulam, qardaşım, öz aramızda qalsın mən sənə deyirdim ki, bu sovetlərə çox inanmaq olmaz. Yeri gəldikdə onlar öz xeyirlərinə bizi meydanda tək, həm də əliyalın qoyub gedə bilirlər. Görürsən nə oldu, hələ nələr olacaq!..» Pişəvəri bir qədər pıçıltı ilə bu sözləri deyərək onun əsəbilikdən səsindeki titrəklik və çöhrəsindəki pərişanlıq aydınca sezilirdi. O, bu halda bizimlə vidalaşdı və Bakıdakı salamat qalmış dost və tanışlarına salamlar göndərdi. O, bizi öpdü, qucaqladı və bizdən ayrılıb getdi. O, gedəndən sonra otağa çökmüş kədərli sükut bizi qəm dəryasına qərq etmiş oldu.

Salamat qal Təbriz! Salamət qalın dostlar deyib 9 may 1946-cı ildə maşınımız Güney Azərbaycandan yola düşdü. Mən qəlbimdə çoxlu-çoxlu Təbriz xatirələri ilə Bakıya gəldim. Fərsət ələ düşdükcə şirinli-acılı bu xatirələri kağız üzərinə gətirmək fikrindəyəm. XX əsr tariximizin mütəfəkkirlərindən biri, siyasi xadim, vətəni yanar qəlblə sevən, sadə, təvəzökar insan – Seyid Cəfər Pişəvəri bu xatirələrdə olduğu kimi yad ediləcəkdir.

20 aprel 2008, Bakı.

Qılman İkin: Azərbaycan Respublikasının Xalq Yazıçısı

Dr M.T.Zehtabi:

S.C.Pişəvəri ilə Təbrizdə Son Görüşüm

S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi altında Azərbaycan Demokrat Firqəsinin bir il ərzində gördüyü işləri bir məqalədə əhatə etmək mümkün deyil. Bu hərəkət İranın azadlıq mübarizəsi, habelə Azərbaycan xalqının tarixində elə böyük hadisədir ki, onun barəsində çoxlu yazılmış və bundan sonrada yenə yazılacaqdır... 21 Azər nehzəti (inqilabı) və onun rəhbərliyi son günə qədər, yəni 1325-ci il Azərin 20-nə qədər (1946-cı il 11 dekabr) öz inqilabi xətlərində azacıq da olsa dəyişiklik əmələ gətirməmişdi. Bir addım da olsa geri çəkilməmişdi. Əksinə Zəngan, Tehran cəlladları tərəfindən qan dəryasına çevriləndən sonra Azərbaycanın hər yerində təzə ruhiyyə ilə, 1324-cü il 21 Azərdəkindən daha şiddətli hazırlıq gedirdi. Xalq yeni ümidlərlə misilsiz şəkildə silaha sarılırdı. O günlər Azərbaycanda olmamış adam Səttarxan övladının bu dərəcədə yüksək inqilabı əhval-ruhiyyəsini təsəvvür edə bilməz. Bu günlər «21 Azər» nehzətinin il dönümünə hazırlıqla bərabər Mərkəzi Komitə və mərhum S.C.Pişəvərinin əmri əsasında «Babək» adlı könüllülər dəstəsi yaranırdı. Mən bu könüllülər dəstəsinin yaradılmasında şəxsən iştirak edirdim. Könüllülər dəstəsi sırasına daxil olmaq istəyənlərin sayı o qədər idi ki, onların hamısını məşq üçün təlimat meydanına sığışdırmaq mümkün olmurdu. Bu günlər Təbrizin bütün məhlələlərindəki geniş yerlər hərbi təlimat meydanına

çevrilmişdi. Tüfəng götürüb təlimat meydanlarında məşq eləyən qadın və qızların sayı kişilərdən az deyildi.

Mərhum Pişəvərini sonuncu dəfə Azərin 20-də (dekabrın 11-də) səhər MK-nin binasında gördüm. O, olduqca tutqun və əsəbi idi. Mərhum Pişəvəridə belə bir haləti 1324-cü il «21 Azər» günü səhər sərtib Derəxanı ilə müzakirədən qayıdanda pasajda görmüşdüm. Lakin, onda gözlərinin içi gülürdü. Üzündən müvəffəqiyyət yağırdı. Dayanıb gülə-gülə: «oğlum, işlər necə gedir? Zənginə təslim olmaq istəmir (Zənginə Urmiyadakı hərbi qarnizonun rəisi idi – Ə.R.) Umiyaya kömək göndərmək lazımdır. İşlər düzələr inşaallah» deyib tələsik getdi. Lakin sonuncu dəfə mən onu görəndə başını aşağı salıb, heç nə demədən öz otağına girdi. Sonra onu bir daha görə bilmədim...

Mərhum Pişəvərinin İrani tərk etmə məsələsində çoxlu sirlər vardır. Lakin hələlik bunlar açılmamışdı. Onun Şurəvidən İrana qayıtmağa çalışması və bu çalışmalar zamanı gözlənilmədən vəfatı bu sirlərin çox məkirli və mürəkkəb olmasından hekayət açır.

Xatirə «Ərməğan Azərbau» dərgisinin 1383-cü il 60-cı nömrəsindən iqtibas edilmişdir.

Qulam Yəhya:

M.C.Bağirovla Görüş

Bizi Bakıya istədilər. Mən və Pişəvəri yol uzununu belə fikirləşdik ki, yəqin ki, yenidən fədaı hərəkəti ilə əlaqədar bizi Bakıya dəvət edirlər. Əgər belə olmasaydı onda məni yox, Pişəvəri ilə Badiqanı dəvət edərdilər. Çünki təşkilatı işlərə o baxırdı. Ona görə də Bakıya təcili dəvət olunmağımız, hamının, o, cümlədən mənim də böyük sevincimə səbəb olmuşdu. Bizi MK-da qəbul etdilər. Orada bir sıra mövzularda söhbət oldu. M.C.Bağirov əlində allergiya əmələ gəldiyindən əlini bintlə sarımışdı. O, dedi ki, həkimlərin dediklərinə görə, əsəb pozğunluğundan baş verir. O, dedi ki, həyatımda ikinci dəfədir ki, əlim belə olur. Birinci dəfə oğlumun Böyük Vətən müharibəsində həlak olması xəbərini eşidəndə belə olmuşdu. Bu dəfə də sizin hadisə ilə əlaqədar əlim belə olmuşdur. O, Stalindən alınmış teleqramı bizə oxudu. Teleqramda ümumiyyətlə bizə səbrli olmaq, işdə ciddi və möhkəm olmağımız tövsiyə edilirdi.

Bir dəfə də 1947-ci il mart ayının əvvəllərində Pişəvərini və məni MK-ya dəvət etdilər. Mirzə İbrahimov və Həsən Həsənov da orada idilər. Söhbət bizim yoldaşların necə yerbəyer olmasından başladı. Mən yoldaşların necə yerbəyer olması haqqında qısa məlumat verdim. Bağirov bizim yoldaşların vəziyyətlərinin qaranlıq qalmış yerləri haqqında bir sıra suallar verdi və mən də cavablarını dedim. Sonra dedi yoldaşlarla vaxtaşırı görüşmək yaxşı olar. Eyni zamanda dedi ki, sənəti olmayan yoldaşlara müəyyən sənətlərin öyrədilməsi pis olmazdı.

Sonra yoldaşlarımızın savadlanma kurslarına cəlb edilmələri haqda göstəriş verdi. Bir qədər də söhbət etdikdən sonra Bağırov Pişəvəridən soruşdu ki, bayrama necə hazırlaşırsız? Mənə elə gəldi ki, Pişəvəri belə bir suala cavab verməyə hazır deyildi. Ona görə də cavab verdi ki, bayrama hələ çox qalır...

ILK FIRQƏ TƏDBİRLƏRİ HAQDA

Mən ilk görüşümdə yoldaşlara məsləhət gördüm ki, onlar müəyyən sənət öyrənsinlər, savadsızlıqlarını ləğv etmək üçün kurslara getsinlər. Doğrudur, onlar mənə nə demək istədiyimi bilir və bu tədbirlərin həqiqətən onların xeyrinə olmasını aydın hiss edirdilər. Digər tərəfdən mənə belə söhbətlərim onların vətənə getmələrinin yubanmasından xəbər verdiyi üçün o qədər də fərəh doğurmurdu. Mən hiss edirdim ki, onlar nə isə ancaq vətənə qayıtmağımız ilə əlaqədar olan hadisə və söhbətləri xoşlayırlar. Mən yoldaşlara aydınlaşdırdım ki, vətənə getmək və istədiyimizə nail olmaq üçün hələlik ən vacib tədbir sənət öyrənilib, savadsızlığımızı ləğv etmək, siyasi bilik və dünyagörüşümüzü artırmaqdır. Fədailərin hələlik yeganə xahişləri bu idi ki, onlarla tez-tez görüşək.

1947-ci ildə məhəllə təşkilatları yaranmağa başlandı. Təşkilatlar müəyyən edilmiş plan əsasında fəaliyyət edib, vaxtlı-vaxtında cələsələrini keçirirdilər. Bu cələsələrdə firqənin nizam-intizamı, məramnamə-nizamnaməsi, gündəlik cari işlərlə yanaşı beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrlə birlikdə vətənimizdə gedən hadisələr mətrəh edilirdi.

Yerlərdə təşkilat verməyimizin hər cəhətdən əhəmiyyəti çox böyük oldu. Demək olar ki, bütün müvəffəqiyyətlərimiz öz başlanğıclarını buradan başlamış oldu. Biz təşkilat vasitəsilə yoldaşlarımızın bütün işlərinə yetişir, ehtiyaclarını öyrənir və onların rəf edilməsinə iqdam edirdik. Xüsusilə, yoldaşların münasib işlərlə təmin olunması, sənət öyrənilib, savadlanması və sair işlərinin yerinə yetirilməsi bilavasitə təşkilat vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Bizim yoxlamalardan aydın oldu ki, Mərzədə olan bir neçə yoldaşın vəziyyəti yaxşı deyildir. Ona görə də onları oradan Umbakıda olan Azneft sisteminə gətirdik ki, onların da vəziyyəti qısa müddətdə yaxşılaşdı.

FƏDAILƏRƏ BAŞ ÇƏKDIKDƏN SONRA...

Mühacirət dövrünün başlanğıcında görülən mühüm işlərdən biri də fədailərlə təlim keçirilməsi işi idi. Bu işin təşkili və ona rəhbərlik etmək mənə həvalə edildi. Fədailər tədbiri çox həvəs və ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar. Onlar verilən bütün tapşırıqları can-başla yerinə yetirirdilər. Cəsarətlə demək olar ki, fədailər bu işə təmiz vicdan və pak qəlblə başladılar. Biz bu işi əsasən iki yerdə təşkil etmişdik. Bizə verilmiş tapşırıq yerinə yetiriləndən sonra biz tam hazır olduğumuzu bildirdikdən sonra bir neçə gün gözləməyi məsləhət gördülər. Vəd edilmiş vaxt başa çatdı. Mən yenə də müraciət etdim, yenə də məsləhət gördülər ki, bir qədər də səbr edək. Bu haqda Pişəvəriyə məlumat verdim. O da dedi ki, bu dəfə mənəmlə Kirovabada (indiki Gəncəyə) getmək fikrindədir. O da işin tezliklə başlanılmasına tələsirdi.

Biz Kirovabada çatdıq. Mən fədailərin işi ilə, onların iş, məişət və başqa işləri ilə də məşğul oldum. Pişəvəri də şəhərlə tanış olurdu. Biz Kirovabaddan Şəkiyə getməli idik. Pişəvəri nə isə çox tələsirdi. Axşam belə qərara alındı ki, səhər tezdən Kirovabaddan çıxıb, Şəkiyə gedək. Mən xahiş etdim ki, mən qalan işlərimi də gecə görüb, qurtarım və səhər nə vaxt desələr o zaman mən də hazır olum. Pişəvəri keçmişdən bir yerdə işlədikləri Nəzər Heydərovun evində qalırdı. Səhər saat 5-də məni çağırırlar. Mən mehmanxanadan çıxdım. Bizim belə tezdən getməyimizə Nəzər Heydərov bərk etiraz etdi. Pişəvəri cavabında dedi ki, ürəyim zəfdir, Yevlağın istisinə düşməmək üçün istəyirəm ki, oranı tezdən keçək. Biz maşına oturarkən dedim ki, mən gecəni yatmamışam. Ona görə də mümkündür maşında məni yuxu tutsun. Ona görə də qadaqcadan üzr istəyirəm. Mənim maşının arxa tərəfində oturmağımı məsləhət gördülər. Mənə elə gəlir ki, maşın hələ şəhərdən çıxmamış yatmışam. Sonrasından daha xəbərim olmayıb, sonrakı hadisələrin gedişi bir daha göstərdi ki, məndən sonra sürücü ilə qabaqda əyləşmiş Pişəvərini və arxada mənimlə yanaşı əyləşmiş Nuri Quliyevi də yuxu tutur. Bu zaman yəqin ki, sürücünü də səhərin xoş və sərin havası xumarlandırır. Bu zaman maşın yoldan çıxır, Pişəvəri sürücüyə qışqırır ki, nə edirsən, sürücü yəqin ki, tormuz əvəzinə qazı basır. Maşını sağdan birdən sola tərəf alır, maşın körpünün divarına dəyir. Zərbədən Pişəvərinin bir neçə qabırğası sınır. Quliyevin ayağı lülədən sınır və hətta bud lüləsi əti deşib, üzə çıxır. Mənim də başım bərk dəyir və özümdən gedib, huşumu itirirəm.

S.C.PIŞƏVƏRİNİ TANIYANLAR BİLİRDİ Kİ...

Mən Pişəvərinin şəxsiyyəti, iş bacarığı, məlumatı, adamları tanıması, işə əlaqəsi və sair bu kimi keyfiyyətləri haqqında danışmaq fikrində deyiləm. Onun nə qədər böyük adam olmasını onu tanıyanlar, onunla işləyənlər qat-qat yaxşı bilirlər. Xüsusilə onun sağlığında və ölümündən sonra baş verən hadisələr onun nə qədər hazırlıqlı adam olmasını, rəhbərə xas olan çoxlu keyfiyyətlərə malik olmasını hadisələr bir daha təsdiq etdi. Mən onun haqqında, daha doğrusu onun insani, rəhbərlik, inqilabçılıq, əqidəsinə vurğunluq və başqa bu kimi ancaq və ancaq müsbət keyfiyyətləri haqqında fikir söyləmək qüdrətinə malik olduğum barədə izhar vücut etməyə özümdə cəsarət hiss etmirəm. Ancaq Engels özünün həyat və əqidə dostu Marksın qəbri üstə dediyi bir sözü burada bir də yada salmaq istəyirəm: «... Onun çox əleyhdarları ola bilərdi, lakin çətin ki, onun bircə nəfər də şəxsi düşməni olsun».

Həqiqətən Pişəvəri ancaq azadlıq uğrunda mübarizə üçün yaranmış bir marksist idi. Mən deyə bilərəm ki, həyatımda şəxsən tanıdığım adamlar içərisində heç kəs məndə Pişəvəri qədər xoş təəssürat bağışlamamışdı.

Yuxarıdakı parçalar general Qulam Yəhyanın xatirələrindən götürülmüşdü. («General Qulam Yəhyanın xatirələri», Bakı, 2006).

Balaş Azəroğlu: (qısa sətirələr)

S.C.Pişəvəri Haqqında Xatirələrimdən

Mən S.C.Pişəvərini ilk dəfə Ərdəbildə görüb onunla tanış olmuşam. 1944-cü ilin baharında o, «Sülh uğrunda mübarizə»nin nümayəndəsi kimi Ərdəbilə gəldi, birinci Səfəvi məktəbində geniş məruzə etdi. İkinci gün Ərdəbildə və Astarada olan, zindandan tanış olduğu yoldaşları ilə görüşdü. Təbrizə gedən gün məni görmək istədiyini dedilər. Görüşünə getdim. Məni görən kimi «Mən səni şeirlərindən tanırdım, elə bilirdim sən də mənim kimi sacı-saqqalı ağartmısan, sən lap cavanımıssən. Sənin şeirlərini mən Təbrizdə çıxan «Vətən yolunda» qəzetində oxuyaram, xoşuma gəlir. Dilin sadədir, xalq başa düşən dildə yazırsan...». Ədəbi səpgidə şeir və ədəbiyyat haqqında çox gözəl və dərin mənalı fikirlər söylədi. Axırda: «Biz azad (dövlət tərəfindən idarə olunmayan) ruznamələrin (qəzetlərin) cəbhəsin yaratmışıq. «Ajirin» fars dilində çıxmasına baxma, şeirlərindən göndər çap edək. Tehrandan azərbaycanlılar çoxdur, qoy oxuyub tanış olsunlar...» Mən ağayi Pişəvəriyə xoş və dəyərli fikirlərinə görə təşəkkür etdim və mütləq şeir göndərəcəyimi də dedim və bir neçə şeir də göndərdim. Ancaq gözlədim, şeirlərim «Ajir»də çap olmadı.

1945-ci ilin may ayında Bakıda Azərbaycanda Sovet hökumətinin yaranmasının 25-illiyini bayram edirdilər. İrandan və Təbrizdən də qonaqlar dəvət olunmuşdu. Tehrandan Məlükül-Şura Bahar və Pişəvəri, Təbrizdən müxtəlif təbəqələrin nümayəndələri ilə birlikdə, şairlərdən M.Biriya, M.M.Cavuşı, Əli Fitrət, Ərdəbildən də mən Bakıya dəvət olunmuşduq. Bakıda mehmanxanada Pişəvəri məni görən kimi şair Baharla tanış etdi və sonra mənə dedi, sən mənə 50 tümən verməlisən. Mənim bir şey başa düşmədiyimi görüb güldü. Sonra dedi: - Sənin Ərdəbildən «Ajir»ə göndərdiyin şeirləri mən qəzetdə çap etdim, ancaq qəzetdə Azərbaycan dilində şeir çap etdiyimə görə həmin nömrəni müsadirə etdilər və üstəlik reaksiya 50 tümən də cərimə olundu.

Biz Bakıdan Təbrizə qayıdanda Pişəvəri Tehrana yox, Təbrizə gəldi. Azərbaycan Demokratik firqəsinin yaranması ilə bağlı işlərlə məşğul oldu, buradakı siyasi-iqtisadi durumu yaxından öyrəndi, xalqın müxtəlif təbəqələrində mövcud olan əhval-ruhiyyəni, arzu və istəkləri öyrəndi.

1945-ci ilin dekabrın 12-də (21 Azər günü) Milli Məclisin nümayəndələri Təbriz bələdiyyəsinin salonuna yığıldılar. Məclisi ağsaqqallar adından ağayi Şəbüstəri açdı. Sonra Mirəhim Vilayi nümayəndələrin siyahısını oxuyanda adı çəkilən gəlib səhnədə qoyulmuş qurana əlini basıb milli hökumətə sədaqətlə xidmət edəcəyinə and içirdi. Mən də öz növbəmdə gedib qurana and içəndə aşağıdakı şeiri oxudum:

Sən azər oğlusan, məzmlumam demə,

Bu el azadlığın sorağındadır.

Mübariz doğulub, mübariz ölmək

Bizim bu ölkənin torpağındadır.

Tənəffüs zamanı nümayəndələr bu şeirə görə gəlib məni təbrik edirdilər. Qurultay 2 gün çəkdi və baş vəziri (naziri) və vəzirləri seçdi. Baş vəzir ağayı Pişəvəri bölgələrdən gəlmiş nümayəndələri 2 gün qəbul etdi, arzu və qeydlərini dinlədi. Ərdəbildən gəlmiş nümayəndələri qəbul edəndə bizə Şahsevən tayfaları ilə dostluq etməyi məsləhət gördü. Sonra üzünü mənə tutub dedi, sən Təbrizdə qal, sənle söhbətim olacaq. İki gündən sonra getdim görüşdük. Əvvəlcə konqre haqda fikrimi soruşdu, sonra konqrenin qərarları, xüsusilə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması haqda olan qərarın xalqın həyatında olacaq təsirini izah edib uşaqların doğma dildə daha tez, daha yaxşı savadlanmasına şərait yaradacağını söylədi. O, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat haqqında söhbət açdı, axırda sözünü yekunlaşdıraraq, «dostum M.Biriya indi maarif vəziri, belə fikirləşirəm ki, sən ona kömək edəsən, birinci müavin olasan. Onun bu təklifi o qədər gözlənilməz oldu ki, deyəcəyimi bilmədim, susdum. Pişəvərinin məndən cavab gözlədiyini görəndə dedim: - «Mən Bakıda 10-cu sinfi qurtarmışam, maarif sahəsində heç vaxt işləməmişəm, bildiyimiz kimi Təbrizdə qocaman müəllimlər var, mən vəzir müavini kimi onlara nə göstəriş verə bilərəm» dedim. O, mənə qulaq asıb dedi: - «Sözlərin düzdür, ancaq biz də dövlət idarə etməmişik, onu da bil ki, inqilab etmək nə qədər çətindirə onu qorumaq, axıra çatdırmaq ondan da çətindir. İndi biz Milli hökumət qurmuşuq, nə qədər çətin olsa da onu qorunmalıyıq, tədbirləri həyata keçirməliyik» deyib, o, fikrə getdi. Mənə elə gəldi ki, o məndən cavab gözləyir. Fikirləşdim ki, bir də təkid etsə razı olmalıyam. Ancaq o cavab gözləmədən dedi, onda M.Çəşməzərlə birlikdə Dövlət Radio Verilişlərinə rəhbərlik elə, çalış verilişlər təmiz Azərbaycan dilində olsun. Özün verilişlərə bax, məqalələri redaktə elə, çünki ziyalılarımız fars dilində təhsil aldıkları üçün yazılarında fars sözləri çox işlədirlər. Bəzən elə olur ki, elə bil yazılar farscadan tərcümə olunub. Mən Pişəvərinin qeydindən sonra radioda işə başlayan kimi verilişdə gedən məqalələri əvvəlcə özüm oxudum, imkan daxilində fars sözlərini Azərbaycan sözləri ilə əvəz etdim. Pişəvərinin bu tapşırığından istifadə edərək radioda ədəbi gecələr təşkil etdik, bu gecələrdə ana dilində yazılmış şeirlər, hekayələr oxundu. Bu da dilimizin səlisləşməsinə və saflaşmasına kömək oldu.

1945-ci ildə Təbrizdə telefonlar mərkəzlə idarə olunurdu. Danışmaq istəyəndə əvvəlcə telefon mərkəzinə zəng edib istədiyini nömrəni Mərkəz vasitəsilə birləşdirirdilər. Pişəvərinin tapşırığına görə onun baş vəzirləkdəki telefonu bütün vəzirlər ilə ayrıca xətt ilə birləşdirilmişdi. Növbə radio komitəyə çatanda mən telefon ustasını özümlə baş vəzirliyə apardım. Bu zaman onun otağında bir qadın Pişəvəri ilə ötkəm-ötkəm danışdı (sonradan

öyrəndim ki, o Ərdəbilin Yurdçu mahalından məşhur mülkədar Əzəmətxanım idi. O Pişəvəriyə tez-tez ağa Cəddüvə qurban olum deyə müraciət edirdi).

O deyirdi ki, atadan-babadan Yurtçuda 4 kənddə torpaqlarım var. «Nə mənim kəndçilərdən, nə də onlar məndən narazı deyillər. Əkirlər-biçirlər öz haqlarını götürürlər. İndi mahalda söhbət gəzir ki, hökumət bizim torpaqları alıb kəndçilərə paylayacaq. Düzü, mahalda buna inanan da var, inanmayan da. Odur ki, mahalın ağsaqqalları belə məsləhət gördülər ki, həqiqəti mən gəlib sizin özünüzdən öyrənim». Pişəvəri ona dedi ki, milli hökumətin ölkədə islahat keçirmək fikri var. Min illər bundan qabaq şahların qoyduqları qaydalara yenidən baxmalıyıq. Bir iddənin tox, bir iddənin ac qalmasını biz düzgün hesab etmirik. Sizin eşitdiyiniz kimi maliklərin torpağını, xozeyinin fabrikini də əlindən almaq fikrimizdə yoxdur. Biz bu günlərdə ölkənin fabrik, zavod və torpaq sahibləri ilə birlikdə zavod fəhlələrindən, kəndçilərindən nümayəndələri ilə birlikdə yığıncaq çağıracağıq, məsləhətşəcəyik, nə fəhlə və kəndçilərin, nə də malik və fabrikantların haqqı tapdalanmayan, ümumin xeyrinə bir qanun qəbul edəcəyik ki, hamı razı olsun. Sən də o məclisdə iştirak edib Yurtçu mahalının ehtiyaclarından danışarsan. Əzəmət xanım Pişəvərinin bu sözlərindən sonra heç nə demədi, razılıq edib getdi. Ancaq zaman Pişəvərinin fəhlə, sahibkar, kəndli, ərbaab haqqında ədalətli fikrlərinin həyata keçirməsini imkan vermədi...

1946-cı ilin iyun ayında Təbrizdən Baş vəzirlikdən Tağı Şahinin imzası ilə teleqram aldım (Tağı Şahin vəzirlikdə xüsusi şöbənin müdiri idi). Məni Təbrizə çağırıdılar. Məlum oldu ki, o gün saat 5-də Azərbaycan yazıçıları cəmiyyətinin idarə heyəti seçiləcək idi. İndiyə qədər cəmiyyətin binası olmadığından iclaslar «Vətən yolunda» qəzetinin binasında keçirilirdi. Milli hökumət təşkil olandan sonra cəmiyyətə yeni binada yer verilmişdi. Bu yeni binada cəmiyyətin ilk iclasında təzə idarə heyəti seçiləcək idi. İclası cəmiyyətin qocaman üzvü Səffət açdı, sonra Pişəvəri yazıçıları təbrik etdi və yazıçıların qarşısında duran vəzifələrdən danışdı.

Mən sabahısı günü Pişəvərinin qəbuluna getdim, o mənə dedi ki, Tehrandə İran yazıçılarının qurultayı olacaq. Oraya Azərbaycandan 3 nəfər dəvət olunub. Biz də belə qərara gəldik ki, sən, «Azad Millət» qəzetindən İsmayıl Şəms, bir də fars dili müəllimi Milani qurultayda iştirak edəsiz.

Mən Tehrandə yaşayan kürdlərin rəhbəri Qazi Məhəmmədin kiçik qardaşı ilə görüşdüm. O, mənə dedi ki, Tehran hökuməti Kürdüstanə və Azərbaycana qoşun göndərəcək, bu haqda ağayı Pişəvərini xəbərdar edin. Mən Təbrizdə bu xəbəri Pişəvəriyə çatdıranda, Pişəvəri bundan xəbəri olduğunu dedi.

1946-cı ilin payızından başlayaraq gərginlik daha da artdı, Tehran radiosu demək olar ki, hər gün Azərbaycanın əleyhinə verilişlər verir, Pişəvəri də Təbriz radiosundan onları ifşa edən çıxışlar edir və bu çıxışlar «Azərbaycan» qəzetində dərc olunurdu. Tehran hökuməti seçkilərə nəzarət etmək adıyla Təbrizə qoşun hissələri göndərməsini tələb edirdi, Pişəvəri onların işğalçılıq niyyətlərini bildiyi üçün Azərbaycan özü seçkiləri keçirəcəyini deyirdi.

Moskva Qəvəmül-Səltənənin şimaldakı neft haqda onlara verdiyi vədə inanaraq Pişəvərinin şah qoşunun Təbrizə seçkilərə nəzarət üçün gəlməsinə razı olmasını istəyirdi və bu işdə təkidli idi. Sovetlərin bu təkidi nəticəsində şah qoşunu Zəncana gəldi və bu işğalçı qoşun gələn kimi Zəncanda demokratlara və əhaliyə divan tutmağa başladı. Bu zaman, vəziyyətin gərginləşdiyini görə Pişəvəri Milli Məclisin iclasını çağırdı. Bu məşvərət iclasına Milli Məclisin Təbriz və Təbriz ətrafında olan nümayəndələri toplandı. Pişəvəri vəziyyəti qısa şərhlə edərək sonra milli Məclisin üzvlərinin fikirlərini soruşdu. Nümayəndələr hamısı bir nəfər kimi düşməyə müqavimət göstərilməsini və milli hökuməti müdafiə etmək qərarında olduqlarını bildirdilər. Bu qərardan sonra hərbi hazırlıq gücləndirildi, Təbriz ətrafında səngərlər qazıldı, milli qoşun mübarizəyə hazır vəziyyətinə gətirildi.

Pişəvəri hər gün saat 18⁰⁰-da hökumət binasının balkonunda çıxış edib əhalini baş verən hadisələrlə tanış etməyi və eyni zamanda düşməyə cavab verməyə hökumətin qadir olduğundan heç bir nigarançılığa səbəb olmadığını deyirdi. Tehrandə və Təbrizdə olan sovet hökumətinin konsulluqları isə onun Təbrizdən çıxmasını istəyirdilər. Belə ağır günlərin birində mitinqə yığışanlara Biriya müraciət edib əhalini sakitliyə dəvət edərək şah qoşunlarının Təbrizə seçkiyə nəzarət etmək üçün gəldiyini və bunun heç bir nigarançılığa səbəb olmadığını, onların seçkidən sonra gedəcəyini dedi. Əslində bu xəbər şəhərdə daha çox nigarançılığa səbəb oldu. İkinci gün də Biriya çıxıb həmin sözləri təkrar edəndə əhali Pişəvərinin Təbrizdə olmadığını anladı və sonrakı gün mitinqə gələn olmadı.

Mən bu olaylardan sonra müəyyən müddət gizli yaşadığından sonra Bakıya gəldim... Mən Bakıya İçəri Şəhərdə Əli Tudənin yaşadığı evə köçdüm. May ayının son günləri idi, havalar artıq qızıxmışdı. Bakıda olan fədayi və tələbə yoldaşlarım çoxu hər gün axşamüstü dəniz kənarı parka çıxırdı. Bura bir növ cənubluların görüş yeri idi. Bir gün Əli ilə axşamüstü sahiləndən evə gələndə qonşumuz dedi ki, sizin yoldaşlardan bir nəfər gəlmişdi, sizi xəbər aldı. Gedəndə dedi ki, evdə olsunlar yarım saatdan sonra gələcəyəm. Biz yarım saatdan sonra qapıda MH-nin maliyyə naziri ağayı İlhamini görəndə təəccüb etdik, görüşəndən sonra İlhami dedi:

- Ağayı Azəroğlu, mən sizin dalınızca gəlmişəm, aşağıda maşın gözləyir, zəhmət olmasa geyinin gedək. Sonra da Əliyə, «yoldaş Tudə, Azəroğlu axşam gec gəlsə darıxmayın.» - dedi. Bu sözləri yaxşı tanıdığım İlhami dediyi üçün heç nə soruşmadan onunla getdim. Küçədə maşın var idi, içəridə Ağayı Qiyami oturmuşdu, görüşdük. Biz oturandan sonra maşın hərəkət etdi, yenə hara getdiyimizi bilmədim. Maşın şəhərdən çıxıb Mərdəkan yolu ilə hərəkət edəndə fikirləşdim ki, yəqin «Yaşıl bağ»a, gedirik. Bəlkə Təbrizdən təzə gələn var, görüş olacaq. Mən sonradan öyrəndim ki, getdiyimiz bağ M.C.Bağırovun Zuğulbadakı bağı imiş. Biz ora çatanda həyətdə MH-nin vəzirlərini, generallarını gördüm. Biriya, M.Rəhim, Mirqasım, şairlərdən S.Vurğun, S.Rümtəm bir tərəfdə dayanıb söhbət edirdilər. Görüşəndən sonra Mirqasım yavaşdan qulağıma dedi ki, heç bilirsən bizi bu dəniz kənarındakı bağa niyə toplayıblar? Mən dinmədim. O dedi: - «Əvvəlcə bizi aparıb görünən dənizdə yaxşıca isladılıb sonra yaxşıca şallaq vuracaqlar ki, nə üçün vuruşmadınız, milləti, Vətəni qoyub gəldiniz». Əlbəttə bu sözlər zarafat idi. Ancaq MH-in vəzirlərini, generallarını bir yerdə görəndə adam fikirləşir ki, doğrudan da bunların vətəni qoyub qaçmasına heç cürə haqq qazandırmaq olmazdı. Ancaq məsələ heç də belə deyildi, onları tərpedən-dırnağa qədər silahlanmış şah

ordusunun qarşısını almaq üçün sərhəddəki cəbhədən zorla geri çağırılmışdılar. Niyə? Bunu Moskva bilirdi...

Qonaqlar həyətdə çox da gözləməli olmadılar. Qarşıdakı otaqda qabaqda M.C.Bağirov, yanında ağayi Pişəvəri, Padiqan, Cahanşahlu, general Kaviyan, general Qulam Yəhya, onlarla bərabər nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyev və başqa vəzifəli şəxslər gəldilər. Bağirov həyətdə onları gözləyən qonaqlarla təkbətək görüşəndən sonra hamını otağa dəvət etdi. Onun qısa çıxışından bu məclisin ancaq tanışlıq mənası daşdığı məlum oldu. O, ilk sözü Pişəvəriyə verdi. Pişəvəri əvvəlcə yoldaşlar adından və öz adından ev sahibinə təşəkkür etdi və sonra hadisələrin Təbrizdə bu gün baş verdiyi şəkildə olacağını əvvəlcədən məlum olduğunu və milli hökumətin Təbrizi tərک etməyə məcbur edilməsinin düzgün olmadığını, hadisələrin bugünkü şəkildə nəticələnməsini yerində şərh etdi. Pişəvərinin çıxışı Bağirovun gözlədiyinin əksinə olsa da o, narazılığını bürüzə vermək üçün, görək ağayi Padiqan nə deyir – Padiqana söz verdi. Padiqan Pişəvəri kimi acı danışmasa da o da hadisələrin bu şəkildə olmasından narazılığını bildirdi. Sonra Qulam Yəhya fədeşlər adından danışdı. Bağirov məclisin onun istədiyi kimi getmədiyini, görüb istiqaməti dəyişmək üçün şairlərə söz vermək qərarına gəldi. İlk sözü Səməd Vurğuna verib, «Yandırılan kitablar» şeirini oxumasını dedi. Ancaq S.Vurğun şeirin yanında olmadığını və əzbər bilmədiyini deyib üzr istədi. Səməd hətta ayağa qalxıb başqa bir şeir oxuyub və sağlıq da demək istəmədi. Onun bu hərəkəti Bağirova möhkəm toxunsa da, pərtliyini bürüzə verməmək üçün sözü həmin məclisdə iştirak edən fars şiri Jaləyə verdi. Jalə fars dilində bir şeir oxudu. Şeiri onunçün tərcümə etdilər. Sonra S.Rüstəmə söz verdi, Süleyman «Təbrizim» şeirini oxudu. Sonra da üzünü Biriyyəyə tutub dedi, mənim adıma göndərdiyin şeiri burada oxu, qoy məclisdəkilər eşitsin. Biriyyə şeiri əzbərdən oxudu. Bağirov ona dedi ki, mən səndən belə sızıltı, acizlik gözləmədim. Biriyyə şeirdə yazmışdı «Teymurun, Çingizin zülmü yalandı, cəsədlər üstündə tonqal qalandı...» Bu Bağirovun xoşuna gəlməmişdi. Axırda üzünü mənə tutub dedi, görək Azəroğlu nə deyir. Mən aşağıdakı 4 misra şeiri oxudum:

Sən Azəroğlusan, məzlumam demə,

Bu el azadlığın sorağındadır.

Mübariz yaşayıb, mübariz ölmək

Bizim bu ölkənin torpağındadır.

Mən şeiri oxuyandan sonra o dedi: - Əlbəttə, mübariz yaşamağı, mübariz ölməyi bacarmaq lazımdır. Biriyyəyə müraciətlə deyilən bu sözlərin bütün məclisə ayıdatı var idi.

Məclis gecədən xeyli keçmiş qurtardı. Adamların əhvali-ruhiyyəsiindən hiss olunurdu ki, Məclis gözlənilən nəticəni verməmişdi. Ev sahibinin giriş sözündən özündən razılıq hiss olunurdu. O özü də Pişəvəridən belə narazı çıxış gözləmədi. Padiqanın, Qulamin çıxışları xoşuna gəlməmişdi. Üzə vurmasa da S.Vurğunun şeir oxumaması da ona toxunmuşdu. Bəlkə elə buna görəydi ki Biriyyənin sızıltılı şeirini bəhanə edərək onu da tənqid etdi. Milli hökumətin generalları da məclisdə özlərini məğlub qoşunun başçıları kimi hiss etdilər. Halbuki, onlar cəbhədən sorğu-sualsız geri çağırılmışdılar. Cəbhədən Təbrizə, Təbrizdən

Bakıya gəlmələrinin mahiyyəti o günə qədər onlara məlum deyildi. Bir sözlə tanışlıq, şadlıq üçün qurulmuş məclis kədərli notlarla başa çatdı. Məclis o axşam gecədən xeyli keçəndə qurtardığından mən Bakıya yox, Kaviyan ilə Mərdəkana getdim.

Kaviyanın ailəsi şəhərdə havalar isti olduğundan şəhərdəki evlərinə köçməmişdilər. Səhər Səkinə xanım məni görəndə çox sevindi: - «Yaxşı eləyib gəlmisən, deyirlər şəhərdə çox istidir, inşallah sentyabrda bizimlə birgə köçərsən» dedi. Bakının, xüsusən İçəri Şəhərdəki evimizin istisi məni o qədər narahat etmişdi ki, mən bu təklifə ürəkdən razı olub şəhərə köçənə qədər onlarda qaldım.

Mədinə Gülgün Pişəvəri ailəsinə çox yaxın idi, hələ Təbrizdə olarkən o ailəyə get-gəli var idi. Bakıya köçəndən sonra o, bəzən məni Pişəvərigilə aparırdı. Mən onlara gedəndə hər dəfə o, Firqə rəhbərlərindən, generallardan Pişəvəri ilə söhbət etdiklərinin şahidi olurdu. Söhbət əsasən Pişəvərinin Moskvaya gedib Stalin ilə görüşməsindən olurdu. Hər dəfə də o, Bağırovun, «zəng edib demişəm, gözləyək, xəbər gələn kimi gedərsən» vədindən əsəbi halda danışırdı. Bir dəfə Mədinə ilə mən yenə Pişəvərigildə idim. General Azər ilə general Pənahiyan gəldi. Biz durub getmək istəyəndə Pişəvəri mənə dedi: - Sən otur, bizim millətdən gizli söhbətimiz yoxdur. Söhbət Moskvadan gözlənilən xəbərdən başladı, general Azər dedi – «mən Moskvadan heç bir müsbət xəbər gözləmirəm. Qəvam Moskvanı öz yalan vədi ilə aldatdı, Moskva milli hökuməti qurban verdi. Biz də sərhədləri açıb ölkəni işğalçılara təhvil verdik. Mən, neçə gün qabaq Bağırovla keçirilən görüşə qədər yeni bir fərman olacağına inanırdım, artıq o inam da yox oldu. Mən indi Molla Mustafa BəRizaninin fədayilərinin müxtəlif rayonlarda kolxozlarda işləməsinə etiraz edib öz adamlarını Azərbaycandan apardığını gördüm. Biz isə rayonlara paylandıq, əlimizdəki silah külüng və bel ilə əvəz oldu...» (Mən Azərin bu alovlu, etiraz çıxışını dinlədikə onun Xalxal döyüşündə düşmən güllələrinə məhl qoymadan həmişə səngərdən çıxıb Fədayilər qarşısında öndə getdiyi haqda xəbərləri xatırladım...)

Azəri diqqətlə dinləyən Pişəvəri Pənahiyanın nə deyəcəyini gözləmədən dedi: - «Mən də bilirəm Moskvadan gözlədiyiniz müsbət cavab gəlməyəcək. İndi bütün yollar-izlər qarlı örtülüb, yaxşı olar ki, novruz bayramınacan gözləyək, baharda fədaiyi başçıları və əsgərlərlə yığışib son qərara gələrik. Atalar sözüdür: «Özü yığılan ağlamaz.» mən gərək Təbrizdən çıxmıyaydım. Döyüşdə ölmək şərəfini də əldən verdik...» S.C.Pişəvərinin hüzurunda o axşamkı söhbət beləcə qurtardı...

Novruz bayramından bir ay sonra xəbər yayıldı ki, Gəncədə və Şəkidə fədaiyi dəstələri yaranıb təlim keçirlər. Ümidimizi doğruldan bu xoş xəbər bütün mühacirlərin sevincinə səbəbə oldu. Hamı vətənə qayıtmaq haqqında düşünürdü. Ancaq həmişə xoş xəbəri izləyən bir acı xəbər də olur... Bir gün sevincimizi-arzularımızı yarıda qoyan, Pişəvərinin ölüm xəbəri hərəminin qəlbində uzun illər yaşayan bir dərd oldu. Bu ölüm hadisəsinə inanmayanlar daha çox oldu. Çünki hadisənin şərhinə düzülüb qoşulan rəvayətlər heç bir məntiqə əsaslanmırdı... Rəhbərin bu vaxtsız, təsadüfən ölümü bütün qəlblərdə doğulan ümidi ümitsizliyə çevirdi. Onun vəfatından sonra fədayilər yenə də silahı külüng və bel ilə əvəz etdilər. Sadıq Bədəqan sədarət mizində oturdu, vətənə qayıtmaq gündəlik cari işlərlə əvəz olundu. Cəmiyyətdə olan

bu susluqdan «anti-partiya», «likvitor» kimi cərəyanlar meydana gəldi. Təbrizdə milli-azadlıq hərəkatında fəal iştirak edən, milli hökumət zamanı firqənin təşkilat işlərinə rəhbərlik eyləyən S.Padiqan firqə daxilində başlayan cərəyanın qurbanı oldu. O, «Firqəyə rəhbərlikdə zəiflik göstərdiyi üçün», bu adla sədrlikdən götürüldü, Qulam Yəhya sədr seçildi. Bu dəyişiklik daxili ziddiyyəti daha da artırdı. Əvvəlcə cavanlar «Gənc qvardiya» dəstəsi yaradıb vətənə gedib daxildə mübarizə aparmaq istədilər. Onları vaqonlarla Qazaxıstanın «Çimkənd» vilayətinə göndərdilər. Sonra milli hökumətə köməyə gəlmiş əfsərlər Bakını tərk edib Moskvaya getdi. Həsən Nəzəri əvvəl Şərqi Berlinə, oradan da qərbi Berlinə getdi. Milli hökumətdə sədr müavini olmuş Cahənşahlu əvvəlcə Moskvaya köçüb, bir müddət orda yaşayandan sonra Fransaya-Paris şəhərinə pənahəndə oldu. Biriya ailəsini Bakıya gətirmək adıyla Təbrizə qayıtmaq istədi, Sibirə göndərdilər. Beləliklə dəyərlı kadrlar sıradan çıxarıldı. Fədayilərin başçısı Qulam Gəncə və Şəkiddən fədayiləri yenidən kolxoz və sovxozlarda işə qaytardı.

İllər keçdi, bir gün Bakıda qəzetlərin birində (qəzetin adı yadımda deyil) Həsən Nəzərinin Almanda çap etdiyi xatirəsindən bir parça çap olundu. Bu məqalədə H.Nəzəri Pişəvərinin ölümü haqqında öz mülahizələrini yazmışdı. Bir çoxları kimi Həsən Nəzəri də xatirəsində Pişəvərinin ölümünü adi hadisə kimi qəbul etmirdi. Pişəvərinin ölümünü adi hadisə etmiyənlərdən biri də Milli hökumətin üzvlərindən, baş nazirin müavini Cahənşahlu o hadisədən sonra Azərbaycanca qalmadı. O, Parisdə olduğu vaxt Qərbi Berlində olan «Azadlıq» radiosuna verdiyi müsahibəsində Milli hökumət və onun fəaliyyəti ilə əlaqədar gördüyü, daha doğrusu iştirakçısı olduğu hadisələri olduğu kimi şərh etdi. Pişəvərinin ölümü ilə əlaqədar öz şəxsi fikrini də söylədi və tarix bir gün bu şübhəli ölümün üzərindən sirrli pərdəni açacağını da dedi. Mən Cahənşahlunun adı çəkilən həmənin çıxışını radioda eşidəndən sonra Pişəvərinin ölümü ilə əlaqədar xalq arasında danışılan sözlərin rəvayət yox, həqiqət olduğuna inandım.

Moskvadan Bakıya gəlib respublikada Bağırovun işlərini yoxlayan, daha doğrusu onu mühakimə edən komissiyanın iclası indiki Şəhriyar adına klubda gedirdi. Məhkəmə zalına adamlar xüsusi buraxılış vərəqəsi ilə gedə bilirdilər. Mən 2 dəfə həmənin məhkəmə iclasında iştirak etdim. Onların birində hakim Bağırova Pişəvərinin ölümü ilə əlaqədar suallar verdi. Bağırov hadisəni o zaman xalq arasında yayıldığı kimi izah etdi. (Pişəvəri Gəncədəki fədayiləri yoxlamaq üçün Gəncəyə gedir, səhər ordan Şəkiddəki fədayilərlə baş çəkmək üçün gedərkən onun maşını xoda düşür. Onunla Gəncəyə başqa maşınla gedən Qulam Yəhya ilə Nuri Quliyev onu öz maşınlarına dəvət edirlər. Haman maşın Gəncə Yevlax yolunda qəzaya uğrayır. Qəza zamanı maşında olan 3 nəfər huşunu itirir, Pişəvərinin başı və sinəsi əzilir. Maşında olanlardan ancaq Pişəvəri özünə gələndən sonra yoldan gələn maşını saxlayır, onları Yevlax xəstəxanasına çatdırırlar...) Bağırov hadisəni izah edəndən sonra dedi; «Yevlaxdan bu xəbər mənə çatan kimi Yevlağa vertolyot ilə həkim briqadası göndərdim, çox təəssüf ki, Pişəvərinin xilas etmək mümkün olmadı. Mən, hətta o qəzanı törədən sürücünü çağırıb onu özüm danışdırdım. Ancaq heç bir şübhə doğuran hal hiss etmədim».

Pişəvərinin ölümündən sonra Gəncədə və Şəkidəki fədai düşərgələri dayandırıldı, Fədailər geri çağırılıb öz adi işlərinə göndərildi. Bu haqda düşünəndə adam belə qərara gəlir ki, bu fədaiyi dəstələri məhz Pişəvərinin təkidi ilə yaradılmışdı. Pişəvəri öldü, düşərgələr də dağıldı. Bağirovun o günkü məhkəmə iclasından yadımda qalan onun 2-3 dəfə «Məni 4 yerə parçalamaq lazımdır» deməsi oldu. Fikirləşəndə ilk növbədə onun ətrafına toplanmış erməni cəlladlarının əli ilə öldürülən vətən oğullarının ölümünə çıxarılan hökmlərə onun imza atması və ya Moskvaya inanması, Azərbaycana, millətə edə biləcəyini etməməsi kimi suallar hər birimizi düşündürür.

Məhkəmə son iclasında çıxarılan qərarla Bağirovun «Günahları» sadalanaraq onun gülələnməsini tələb edir (əslində o, Rusiyanın başqa şəhərindəki həbs düşərgəsinə göndərilmişdi).

Balaş Azəroğlu, Azərbaycanın xalq şairi, filologiya elmləri namizədi 2007-ci il dekabr

Kərim Kəşavərz¹

Seyid Cəfər Pişəvəridən Xatirələr

1920-ci ildən S.C.Pişəvərini tanıyan, «Ajir» qəzetinin nəşrində S.C.Pişəvəri ilə birgə çalışmış Kərim Kəşavərz S.C.Pişəvəri haqda xatirələri disketə yazılmış, mətni müəllifin vəfatından sonra Nemət Lalei tərəfindən çapa təqdim edilmişdi. S.C.Pişəvərini yaxşı tanıyan və onunla bir müddət həmkarlıq etmiş Kərim Kəşavərz «Seyid Cəfər Pişəvəridən xatirələr» başlıqlı yazısını kiçik ixtisarla təqdim edirik.

K.Kəşavərz yazır: Mən Seyid Cəfər Pişəvərini Gilan inqilabı vaxtından tanıyıram. O, Gilan Respublikasında Daxili İşlər Komissarı idi. Hərəkətdə tünd və əyri xətt tutmuşların, bəzi «Ədalətçi»lərin yanlış hərəkətlərinin qabağını almaqla «Daş imarət» adlanan binanın balkonundan etdiyi nitqlər önəmli olmuşdur. O, Ağayevlər və digər bəzi «ədalət»çilərdən fərqli olaraq fars dilini yaxşı bilirdi. Mənim onunla tanışlığım Gilanda olsa da birgə əməkdaşlığımız «Ajir»dən başlamış, sonralar bu əməkdaşlıq dərinləşmiş və 14-cü Məclisə seçkilərdə bilavasitə davam etmişdi.

Jurnalistika sahəsində stajım olsa da bu sahədə mən S.C.Pişəvəridən çox şey öyrəndim – qəzet çıxartmaq, məqalə yazmaq, baş məqaləni necə hazırlamaq, xəbərləri necə tərtib etməkdə və s. mən ondan çox şey öyrəndim... Çoxları «Ajir»i sanballı qəzet sayırdı. Buna baxmayaraq onun satışı az olurdu, çünki polis rəisi Abbas Məsudi qəzetin satışına və yayılmasına hər vasitə ilə mane olurdu. Bu cür münasibət bəzi məsələlərdə Hizb Tudəyə müxalif olduğumuza görə onun rəhbərliyi tərəfindən də edilirdi.

Pişəvərinin Məclisdə mandatının təsdiqi gizli səs verməyə qoyularkən Məclisin bitərəf üzvləri Pişəvəriyə səs verdikləri halda, Hizb Tudənin Məclisdəki fraksiyasının iki üzvü: İyrəc İsgəndəri və Pişəvəri ilə hələ zindandan ixtilafı olan Ardaşest Ovanesyan Pişəvəriyə səs verməmişlər (müəllif bunu ehtimal edir – Ə.R.)

K.Kəşavərz Pişəvərinin mandatını rədd etmək üçün pərdə dalındakı oyunlardan xəbərsiz olduğunu yazır. O, S.C.Pişəvəri ilə həmkarlığını Pişəvəri Azərbaycana həmişəlik gedənə qədər davam etdirmişdi. 1945-1946-cı illərdə Azərbaycandakı siyasi olaylardan kənarda qaldığını etiraf edən K.Kəşavərz S.C.Pişəvəri ilə dostluq əlaqəsini saxladığını yazır.

K.Kəşavərz «Ajir» qəzetinin nəşri üçün mövcud çətinliklərdən danışarkən qəzetin öz binasının olmadığını xatirədə yada salaraq deyir: «Ajir» Ümid Nurinin müdir olduğu «Dad» qəzetinin mətbəəsində çap edilirdi. Ümid Nuri, mənə Pişəvəri ilə hələ Kaşandan tanış idi. «Ajir»dəki məqalələrin mətnini Pişəvəri və mən tərtib edirdik. İki gənc tələbə korrektorla bizə kömək edirdilər»...

K.Kəşavərz daha sonra yazır: «Pişəvəriyə aid sözümlər çoxdur. Mən gərək onun bir qismini deyim: «O, hüşlu-başlı, çox düz və insafli adam idi. Güman edirəm ki, bir vaxt o, İranlıların Bakıda olan məktəbində müəllim olmuş, «Ədalət» partiyasına üzv olduqdan sonra Moskvada ali ictimai məktəbi bitirmiş, həm də jurnalistika üzrə təhsil almışdı»...

S.C.Pişəvərinin zindandan sonrakı illərdə maddi vəziyyətindən və dolanışığından bəhs edən K.Kəşavərz deyir: «ömrünün sonunadək deyə bilərəm ki, Pişəvərinin heç nəyi olmamışdı, onun mühəndis Şəqqəqinin indiki Vəliəsr meydanındakı mülkündə kiçik bir evi var idi... Onu da, güman edirəm Pişəvəri zindanda olarkən xanımı dərziliklə əldə etdiyi vəsaitlə almışdı. Pişəvəri Kaşan sürgünündən bu evə qayıtmışdı.

Pişəvəri yazıçılığın müxtəlif sahələrində çox istedadlı idi. Ancaq onun və mənim müştərək dostumuzun dediyi kimi, «Ajir»də təkml çap olmuş, zindan xatirələrindən başqa demək olar ki, bütün yazıları tamamlanmamışdı. Yüz səhifəlik «Ədalət partiyası tarixi» və «53-lərə» aid yazı həmin yarımçıq qalmış işlər sırasındadır...

«Ajir» irtica ilə yanaşı «Tudə partiyasının bəzi şəxsləri tərəfindən də hücumlara məruz qalırdı. Bu hücumlardan birinə də bəhanə o zaman Riza xanın ölümü münasibəti ilə S.C.Pişəvərinin «Ajir»də çap etdirdiyi məqalə olmuşdur. Bu haqda çox söz-söhbət olmuş, şayiələr yayılmışdı. K.Kəşavərz qeyd edir ki, Pişəvəri Riza xanın ölümü ilə bağlı yazısında onu «fövqəladə qeyri adi», eyni zamanda «hiyləgər» adam adlandırmışdı. Hizb Tudənin qəzetləri və A.Ovanesyan kimi rəhbərləri (başqaları da) iddia edirdilər ki, Pişəvəri şah ailəsinə ünvanladığı «başsağlığı» məqaləsində guya Riza xanı «dahi» (nabiğə), «fövqəladə şəxsiyyət» adlandırmışdı. K.Kəşavərz bu ifadələrin S.C.Pişəvərinin yazısında olmadığını və başqa mənada ifadə olunduğunu yazır. (A.Ovanesyan və ona qoşulan İXP (İran Tudə Partiyası) başqa rəhbərləri «başsağlığı» yazısının məzmununu təhrif etməklə kifayətlənməyib, İran Tudə Partiyası ilə əlaqəsini 1943-cü ildən kəsmiş S.C.Pişəvərini İran Tudə Partiyası sıralarından çıxartmaq haqda partiyanın qurultayında xüsusi qərar qəbulu edirlər – Ə.R.)

K.Kəşavərz yazır: «Pişəvəri Gilan inqilabından sonra bir neçə ay Tehranda «Həqiqət» qəzetini çap etdirmişdi. Xalqın və zəhmətkeşlərin oyanışında bu qəzetin yetərincə payı və çoxlu oxucusu olmuşdur. Məncə o qəzeti Qəvam-səltənə bağlatdırmışdı. Bundan sonra Pişəvəri «Həqiqət»in müdiri olmuş, mərhum Lesaninin çap etdirdiyi «İran iqtisadiyyatı» qəzetində onunla həmkarlıq edib, məqalələr yazmışdı...

Azərbaycan Demokratik Fırqəsindən sonra Pişəvəri Bakıya getdi və onun ölümü ilə bağlı çox söz-söhbət olmuş, bu haqda neçə kitab və dərgilərdə yazılar verilmişdi ki: «O, ölüb, ya öldürülüb?». Pişəvərinin yeganə oğlu Daryuş atasının vəfatından sonra Bakını tərk edib Almaniyaya getmiş, sonrasını bilmirəm. Pişəvərinin həyat yoldaşı, Daryuşun anası neçə il bundan qabaq İrana qayıtdı. Pişəvəri ailəsinə hörmət qail olan mühəndis Şəqqaqi və onun kimi dostlar yəqin ki Pişəvəri ailəsinə yaşayış üçün müəyyən şərait yaratmış olarlar. Bu haqda da məlumatsızam. Bildiyim budur ki, mühəndis Şəqqaqi neçə il bundan əvvəl dünyasını dəyişmişdi. O, çox yaxşı, xeyirxah adam və yaxşı mühəndis idi və Pişəvəriyə hörməti var idi.

K.Kəşavərzin Pişəvəri haqda xatirələri. Tehranda çıxan «Buxara» dərgisinin 1378-ci il 2 sayında dərc olunmuşdur.

Doktor Salamulla Cavid:

O, Zindanda Da Bir «Məktəb» İdi

...Zindanın 7-ci koridorundakı kameralar dolduğundan orada siyasi məhbuslardan 2 nəfərin bir kamerada yaşamasına icazə verildi. Xoşbəxtlikdən ağayə Pişəvəri bir müddət mənimlə bir kameraya düşdü.

Pişəvəri ilə mənim tanışlığım lap cavan yaşlarımdan üzü bəri idi. Həm də biz həmkəndli idik. Onunla «İttihad» məktəbindən, Ədalət fırqəsindən tanış idim. Mütaliəni çox sevən, iti düşünən, dönməz və bir qədər də emosional adam idi. Onunla zindan həyatındakı yaxınlığım mənə onu daha yaxşı tanımağa imkan verdi.

Bizim Qəsr-Qacar zindanında yatdığımız zaman Pişəvəri və onun həmfikirləri əhatəsində olmaq, onların məfkurə və mübarizə amallarını bölüşmək doğrudan əvəzsiz məktəb idi. Zindan nə qədər gərəkli məktəb olsa da, orada çöldəki azadlıq, sərbəstlik yox idi.

Riza şah diktaturası daha da amansızlaşmışdı. Belə bir şəraitdə Qəsr-Qacarda məhbusluq müddətini başa vurmuş siyasi şəxslərin tam azadlığından söz belə gedə bilməzdi. 1320-ci ilin əvvəllərində (1941-ci il mart) S.C.Pişəvəri, Məmi Nünəkərani (Dehqan) və bir neçə nəfər mənim yaxşı tanıdığım Qəsr-Qacardakı zindan yoldaşlarım həbs müddətlərini qurtardıqlarına görə onlar da Kaşana sürgün edilmişdilər. Zindan yoldaşlarımla Kaşana gəlməsi və onları sağ-salamat görməyim məni çox sevindirdi, həm də qayğılarımı artırdı. Axı onlar zindandan təzə çıxmışdılar, mən isə artıq Kaşanda «sabiqəli» (stajlı) sürgündə idim,

həm də keçən bir neçə ildə burada xeyli adamla tanış olmuşdum, hətta bəziləri ilə ailə dostluğumuz da var idi. Mən Pişəvərini bir müddət evimizdə saxladım. Pişəvəri bir yerdə olmağımıza siyasi rəng verilə biləcəyi ehtimalını ortaya gətirdi və ona başqa yerdə ev kirayə etdik. Mənim zindandan çıxmış yoldaşlarımla görüş və söhbətlərim, demək olar ki, məxfi olurdu, çünki bizi burada da izləyirdilər. Pişəvəriyə bir əttar, Mərəndi familiarı başqa bir dostuma baqqal dükanı açmaqda köməklik etdim. Əslində bu dükanlar Kaşandakı azadxahların gizli görüş və məşvərət yeri idi. Kaşanda olarkən Pişəvəri beynəlxalq vəziyyət, İranın daxili siyasi durumu, biz azadxahların vəzifəsi haqda, demək olar ki, hər gün söhbət edir, mülahizə və fikirlərini bizimlə bölüşdürürdü.

Beynəlxalq vəziyyətin kəskinləşməsi, İranın daxili siyasi durumunun gündən-günə mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar S.C.Pişəvərinin fəallığı artır və ətrafdakı yoldaşlara gələcəkdə hansı proqram əsasında hərəkət edəcəklərinə dair öz tövsiyələrini verirdi. Əlbəttə, bu işlər son dərəcə məxfi və Kaşan polisinin nəzarətindən uzaq məkanda görülürdü. Pişəvəri İranın gələcəyi haqda öz mülahizələrində İranı hər şeydən əvvəl Pəhləvi diktaturasından xilas etməyi və ölkədə demokratik bir mühitin yaradılmasını, İran ərazisində yaşayan bütün xalqlara azadlıq verilməsini, onların tapdalanıb yox olmuş hüquqlarının qaytarılmasını xüsusi olaraq qeyd edirdi. Pişəvərinin düşüncələrində Azərbaycanın taleyi, onun gələcəyi xüsusi vurğulanırdı. O, həm zindanda, həm də sonralar, həmişə deyirdi ki, «Azərbaycanın öz dərdləri var, ona ancaq millət özü əlac etməlidir». Səttarxan, Xiyabani hərəkətlərindən iftixarla danışarkən bu hərəkətlərin məğlubiyyətində İran irticası ilə yanaşı və ondan daha çox xarici müdaxiləçilərin şeytani rol oynadığını xatırladırdı.

Ümumiyyətlə, onu deyə bilərəm ki, biz Azərbaycana dönənə qədər burada görəcəyimiz işlərin cizgiləri, siyasi hərəkət xətti rəhmətlik Pişəvəri tərəfindən ətraflı və ağlabatan səviyyədə müəyyənləşdirilmişdi. Buna görə Pişəvəri ətrafındakı siyasi qüvvələr Azərbaycana dönən kimi nə iş görəcəyini, hansı məramla qulluq edəcəyini və bu yolda nə kimi əngəl və maneələrlə rəhbər olacağını, vəziyyətdən çıxış yollarını demək olar ki, əvvəlcədən bilirdilər.

Azərbaycandakı hərəkətlərdə Pişəvəri tərəfindən əvvəlcədən verilmiş tövsiyələr mübarizənin sonrakı mərhələsində, xüsusən «21 Azər» nehzətinin qələbəsində çox əhəmiyyətli oldu.

Pişəvəri zindandan çıxdığı ilk gündən ümumİran azadlığında milli zülmə qarşı mübarizəni ön cərgəyə gətirdi. O öz fikrini aydın və qəti bəyan edirdi ki, millətlərin hüquq bərabərliyini qəbul etməyənlərlə, milli zülmü kölgəyə çəkənlərlə onun suyu bir arxda getməyəcək. Bu məsələ ilk gündən Pişəvəri ətrafında toplaşanlarla digər «azadixahlar» arasında ciddi ixtilafa səbəb oldu. Pişəvərinin «Ajir»dəki məqalələrində bu səpgidə olan mübahisə və ixtilaf ruznamənin (qəzetin) gündəliyinə çevrildi. 1320-1323-cü illərdə (1941-1944) Tehrandakı siyasi mühitdə meydana gələn «Hizbe Tudeye İran» (İran Xalq Partiyası), «İttəhadıyeye Karegəran və Zəhmətkeşane İran» (İran fəhlə və zəhmətkeşlərin həmkarlar təşkilatı) və digər mütərəqqi birlik, təşkilat və cəmiyyətlərdə toplanmış üzvlər İranda azadlıq

və demokratiya uğrunda mübarizədə böyük zəhmət çəkmişlər. Onların sırasında «Ajir» mövqeyində duranlar az deyildi və bunların çoxu da azərbaycanlılar idi.

Tehrandakı siyasi mühitdə fəaliyyət göstərən təşkilatlarda, o cümlədən «Tudə» rəhbərliyində İranda milli məsələyə münasibətdə yanlış mövqeyin düzəlmədiyini görən Pişəvəri tez-tez bu sözləri təkrar edərdi: «Deyəsən, bunlarla bizim suyumuz bir arxda getməyəcək». Mən onun ağzından çıxan bu sözləri dəfələrlə eşitmişəm.

Ağayə Pişəvəri həmişəlik Azərbaycana siyasi işə getdiyindən «Ajir»i idarə etməyi dostlarına tapşırırdı. Azərbaycandakı hadisələri müntəzəm işıqlandırmaqda «Ajir»in tayı-bərabəri yox idi. «Ajir»dəki son görüşdə firqənin adı, məram və məqsədi, hədəfi, hansı qüvvələrə söykənəcəyi, siyasəti, bir sözlə, hər şey müzakirə edildi. Sonra o, bir qədər keçdikdən sonra mən də Təbriz getdik. Azərbaycanı böyük təlatüm gözləyirdi

Əli Tudə:

Pişəvəri Olduğu imi (xatirə ixtisara verilir)

Seyid Cəfər Pişəvəri Bakıda yaşayanda şəhərə az-az çıxardı... Sadə geyərdi. Heç bir əlaməti ilə başqa adamlardan seçilməzdi. Özü də piyada gəzərdi. Halbuki, xarici markalı maşını var idi. O maşınlardan birini S.C.Pişəvəriyə Milli Hökumət vermişdi. Birini də fədailər öz pulları ilə alıb ona bağışlamışlar. O, maşınlara minməzdi. Minməyə məcbur olanda da qısılardı. Bu maşınlar yoldan keçənlərin marağına səbəb olardı... Pişəvəri bu vəziyyətdən narahat olardı.

1947-ci ilin isti yay günlərinin birində mən yazıçılar İttifaqından evə gəlirdim, yolda onunla rastlaşdım, o da deyəsən ora gedirdi. Orada Pişəvəriyə bir otaq ayırmışlar. O, nə işə yazırdı. Deyəsən, 1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda təlatümə gəlmiş milli-azadlıq dalğalarının unudulmaz lövhələrini qələmə alırdı. Doğrusu mən bu görkəmli inqilabçının geyiminə baxanda kövrəlirdim. Başına parison kepka qoymuşdu, əyninə ucuz parçadan yüngül kostyum geymişdi. Bəli, o, geyimi ilə də marağa səbəb olmaq istəmirdi. Mən S.C.Pişəvərinin üzünə baxdım, sanki qəfil ayrılığın nisgilindən kişinin üzü ayazmışdı, bəyaz

üzü daha da ağarmışdı. Bu azadlıq bahadurunun üzü öz xalqının yanında həmişə ağ idi. İndi isə geniş alında iki dərin qırıq açılmışdı: Biri vətəndən ayrılığa uzanan yol, digəri ayrılıqdan vətənə qayıdan yol... İndi S.C.Pişəvəri bu ayrılıqdan vətənə qayıdan yol haqqında düşünürdü.

Yadıma Təbriz düşdü. Təbriz radiosunun açılışı üçün C.Cahangirovun yazdığı marşı çalınmamışdan əvvəl baş nazir onun mətnini imzalamalıydı. Pişəvəri imzalamamışdan əvvəl güldü və C.Cahangirova dedi: sizin bəslədiyinizi zaman imzalayıb təsdiq edibdir. Dünyada zamandan ədalətli imza atan yoxdur, daha mənim imzama nə ehtiyac vardı?

...Təəssüflər olsun Milli Hökumət yaşaya bilmədi. Yox! Yaşamağa qoymadılar. Yoxsa Milli Hökumətin yaşamağa iqtidarı da, bacarığı da, ləyaqəti də var idi.

Deyirlər, Milli Hökumətin taleyi həll olunduğu günlərdə S.C.Pişəvəri tez-tez Arazın o tayındakılara müraciət edirmiş, kömək istəyirdi. Lakin...

Mir Cəfər Bağırovla son görüşdə M.Bağırov Stalinin buyruğu əsasında S.C.Pişəvəriyə sülh naminə şah qoşunlarına müqavimət göstərməməyi, silahı yerə qoymağı, lazım gələrsə bu taya keçməyi məsləhət görür. S.C.Pişəvəri M.C.Bağırovla razılaşmır. Bağırov bundan əsəbiləşir və S.C.Pişəvəriyə: axı siz kimə arxalanırsız? – deyir. S.C.Pişəvəri qürurla: «biz İran xalqlarına – şah səltənətinin barışmaz düşməni olan farslara, kürdlərə, türklərə, talışlara, ərəblərə, asorulara arxalanırdıq... biz şah qoşunları tərkibində yüksək rütbəli millətisevər zabitlərə arxalanırdıq. Biz sovetlərdən hər hansı bir kömək göstərilməsini gözləmədik. Bizim işimizə qarışmasaydılar belə də olmaz»...

Yeri gəlmişkən deyim ki, S.C.Pişəvəri Təbrizdə yazıb «Azərbaycan» qəzetində çap etdirdiyi odlulu məqalələrində Təbrizin Tehrana şahlıq zülmündən nicat verməyə qadir olduğunu dəfələrlə bildirmişdi, özü də qürurla, fəxrə, inamla bildirmişdi!

Mübariz, igid, cəfakeş insanlar vətənin, xalqın, inqilabın taleyinin həllində necə böyük səhvlərə yol verildiyini yana-yana duyurlar. Ancaq atalar demişkən «sonrakı peşmançılıq fayda verməz». Azərbaycana olan zülm artıq olmuşdur, özü də bu zülmün tayı bəşəriyyət tarixində çıraq nədir, heç günəşlə də tapılmaz.

Yadıma bir əhvalat düşdü: 1947-ci ilin əvvəlləri idi. Filarmoniyada yığıncaq var idi. Mən də, aşıq Hüseyn Cavan da o yığıncağa getmişdik. Yığıncağın sonunda foyədə M.C.Bağırov və S.C.Pişəvəri ilə üzbəüz gəldik. M.C.Bağırov və S.C.Pişəvəri ilə salamlaşdıq. Onlar bizi sorğu-suala tutdular... «eşitmişəm fədailərimiz meşələrdə hərbi təlim keçir, gələcək döyüşlərə hazırlaşırlar. Doğrudurmu?» - deyə mən S.C.Pişəvəridən soruşdum. S.C.Pişəvəri mənalı-mənalı: Bəli – dedi. Siz şairlər də fədailərimizi gələcək qələbəyə ruhlandırın şairlər yazmalısınız...

Mən hərərətlə: şairin birinci vəzifəsi, bəlkə də borcu yazmaqdır. Mən hazır! – dedim. Sonra səmimiyyətlə xudahafizləşib ayrıldım. Sən demə bu rəhbərlə son görüşümüz idi...

Bir gün dəhşətli xəbər o taydan bu taya keçmiş bütün siyasi mühacirləri sarsıtdı. Deyirdilər ki S.C.Pişəvəri meşələrdə hərbi təlim keçən fədailərə baş çəkməyə gedərkən yolda maşını qəzaya uğrayıb... Qəzadan xəsarət alanları xəstəxanaya aparıblar. S.C.Pişəvəri

üzərində cərrahiyyə əməliyyatı aparılan zaman təkidlə Bakıdan qardaşının çağırılıb gətirilməsini istəyir ki, o da əməliyyatda yaxından iştirak etsin (S.C.Pişəvərinin qardaşı Mir Səlim Bakıda cərrah-həkim işləyirdi – Ə.R.).

S.C.Pişəvərinin qardaşı gəlir, lakin onu yanına buraxmırlar. Danışırlar ki, S.C.Pişəvəri son nəfəsdə: Qəvamın evi yıxılsın! – deyib, gözlərini əbədi yumur.

Azərbaycanın xalq şairi.

Xatirənin tam mətni üçün bax: «Ərməğan Azərbaycan» № 60, 16 Azər, Azərbaycan qərbi, Nəqədə 1383.

S.C.Pişəvəri. Ə.Xameinin «Xatirələr»ində

Doktor Ənvər Xamei «Qəsr Qacar» zindanına salınmış məşhur «53-lər»dəndi. O bir müddət S.C.Pişəvəri ilə eyni otaqda (kamerada) zindan həyatını yaşamışdı. S.C.Pişəvəri haqda bəzi düşüncələrini o, özünün «Əlli üç nəfər... və üç nəfər» kitabında vemişdi.

Biz. Ə.Xameinin kitabından S.C.Pişəvəri haqqında verilmiş parçalardan bir qismini oxuculara təqdim edirik.

... «Qayıdaq əsl məsələyə. Dediym kimi, qəsrin (həbsxananın) köhnə dustaqlıları arasında deyişmə və mübahisələr var idi. Məsələn, Ardaşes, Stalinin qeyd-şərtsiz tərəfdarı, Yusif isə Stalinin müxalifi idi. Ardaşes deyirdi ki, «Yusif Trotskistdir, Trotski tərəfdarıdır». Lakin əslində nə Ardaşes Stalinizmdən, nə də Yusif Trotskizmdən bir şey bilmirdilər. Pişəveridən başqa, bütün qədim məhbusların bu haqda nəzəri bilik səviyyələri aşağı idi...

Kotoda (Kommunist İnternasionalı məktəbi) təhsil almış Ardaşes və köhnə dustaqlıların bir qrupu Sovet İttifaqına həqiqətən pərəstiş edirdilər. Onda olan hər şey digər ölkələrdə olanlardan daha yaxşı və ali sayırdılar. Çatışmazlıqları kimsənin dilə gətirməsindən razı deyildilər.

Lakin Pişəvəri onlardan fərqlənirdi. Onlardan həm savadı, həm də siyasi stajı çox idi. Onlardan fərqli olaraq, Pişəvəri həbsxanada siyasi mübarizəni qabartmaq və polislə əlbəyaxa olmağın tərəfdarı deyildi. Partiyalar və siyasətə aid məlumatı Yusif və Ardaşesdən qat-qat yüksək idi... O zindanda olduğu on il müddətində bəlkə bir dəfə olsun belə daxili qayda-qanunu pozmamışdı. Bu cəhət onunla müxalifət olan Yusif və Ardaşesin xoşuna gəlmirdi və

buna görə onu zəif, qorxaq və opportunist adlandırıb, hətta polisə əlaqədə olmasını zənn edirdilər.

Guya bir gün Pişəvəri zindanda əsəbiləşib Ardaşesə demişdi: «Artıq-əskik danışma. Açıram sandığı, tökərəm pambığı». Ardaşes də bu sözü belə yozurdu ki, o hədələyir ki, onlar haqda məxfi sirləri açıb polisə deyəcək. Məncə Pişəvəri bu sözü deməkdə məqsədi ondan ibarət olmuşdur ki, açaram ağzımı və sizin etdiyiniz bütün səhvləri və çıxartdığınız oyunları üzünüzdə deyərəm. Ardaşesin dediklərini hətta doğru hesab etsək belə, yenə görürük ki, Pişəvəri heç bir sirri polisə deməmiş və yeri gələndə onun qarşısında müəyyən qədər müqavimət də göstərmişdir. Belə olmasa idi o da polisə təslim olub, dilindən iltizam verən onlarca başqa liderlər kimi daha 10 il zindanda qalmazdı. Pişəvəri həbsdə olduğu on il müddətində oradakı hay-küydən və çəkişmələrdən kənarda duraraq heç bir nalayiq iş görmədi. Nə polisə sirr verdi, nə də qeyri-əxlaqi hərəkət etdi. Bəlkə də Pişəvərinin «günahı» öz şəxsiyyətinin müstəqilliyini qoruyub saxlaması olmuşdur. Mən onunla həbsxanada bir kamerada qaldığım son bir ildə onda qorxaqlıq və ehtiyatsızlıq izini görmədim...

Pişəvərinin Sovet İttifaqına və Stalinə münasibəti nə Ardaşesin, nə də Yusifinki kimi deyildi. Zahirən Oda Ardaşqes kimi Sovetlər birliyinə və onun bütün işlərinə müsbət baxırdı. Lakin Ardaşesin Sovet İttifaqına olan daxili inamı, səmimi qəlbdən onu sevib və ona pərəstis etməsi Pişəvəridə yox idi.

Yaxşı xatırlayıram, o zindanda öz xatirələrini söyləyərkən Kominterndəki bir əhvalatı bizə danışdı. O, deyirdi ki, sovetlər İranla 1921-ci ildə bağlanan müqavilədən sonra İran kommunistlərinə köməyi dayandırdı. Riza xanın diktatorluq siyasəti isə ölkədə ayaq tutmaqda idi, «Həqiqət» qəzetini bağladılar, birliklərə basqılar və təzyiqlər artdı və həbslər başlandı. Belə bir şəraitdə mən İrandakı vəziyyəti onlara çatdırmaq və kömək almaq üçün Sovet İttifaqına getdim. O, nəql edirdi ki, çox çətinlik və əziyyətlərdən sonra özümü Moskvaya çatdırdım. Orada hansı qapını açdımsa müsbət cavab ala bilmədim. Dövlət rəhbərləri onu səlahiyyətli partiya orqanlarına göndərir, partiya orqanları isə Kominternə, Komintern də onu «Yaxın Şərq» bölməsinə göndərir. «Yaxın Şərq» bölməsinin rəisi isə «Kitayqorodski» adlı bir şəxs imiş. Bu qəribə adın qırx neçə ildən sonra da mənim yadımda qalmasının əsas səbəbi Pişəvərinin onun adını qəzəbli vurğu ilə deməsi idi. Pişəvərinin dediyinə görə, o, bir nəfər fırıldaqçı və bürokrat adam idi. Yəhudi mənşəli bu adamı ancaq vəzifə və tutduğu rəhbər mövqeyi maraqlandırır. Onun başqa bir adı da var idi. İnqilabdan sonra adını dəyişib yüz faiz Moskva mənşəsinə uyğun gələn bu familiyanı qəbul etmişdi. «Kitay Qorodski» Moskvanın əsasən fəhlələr yaşayan məhəlləsi idi. O bu adı seçməklə özünün rus və fəhlə mənşəli olduğunu göstərmək istəyirdi. Belə bir adamla Pişəvərinin nə etdiyini soruşmaq yadımda qalmayıb. Fəqət ondan soruşdum ki, «doğrudan Kominterndə belə şəxslər olub»? O, isə cavabında: «Ondan pisləri də olub!». Belə olan təqdirdə mən düşünürdüm ki, bəs nə üçün Pişəvəri Sovet İttifaqını müdafiə edib və ona vəfadar idi? Məncə bu sualın cavabı o idi ki, onun apardığı mübarizəni himayə etməkdən ötrü başqa bir söykənəcək yox idi.

Bir çox başqa kommunistlər kimi Pişəvəri də dünyanı iki qütbə bölürdü. Bir tərəfdə İngiltərə və başqa imperialistlər, digər tərəfdə isə Sovetlər İttifaqının olduğunu söyləyirdi.

Söykənəcək üçün orta xəttin olmadığını deyirdi. İmperializmin əsarətinə düşməmək üçün Sovetləri dəstəkləməkdən başqa yol yox idi...

Dimitrov, Tito, Mao Tezese Dun, Coen-En-Lay, Qramşi və Tolyati kimi marksistlər həqiqət də Moskva siyasətçilərinə aldanmışlar idi. Onlar Zinoviflərin, Boxarinlərin və başqalarının Stalinin siyasətinə qurbanlıq olduğunu bəlkə də heç bilmirdilər?! Əgər bilib öz etirazlarını bildirmişdilərse onda bu dediklərimizdən başqa bir dəlil çıxır... Tito və Mao hakimiyyətə çatıb və imperialistlərdən qorxu olmadığını biləndən sonra Sovetlər Birliyinin qarşısında dayanıb, onunla müxalifətə qalxdılar. Hər halda mənə Pişəvəri də belə bir təfəkkürə malik adam idi».

Hüseyn Ciddi:

İmkanım Olan Təqdirdə Pişəvəri Haqda Çox Yazacam

Adətən hər bir şəxsiyyət haqqında xatirə yazmaq istədikdə həmin şəxs ilə ilk dəfə necə və harada tanış olmaq yada düşür.

Mircəfər Pişəvəri ilə mən ilk dəfə 1943-cü ildə İranın XIV dövrə məclis seçkilərinə hazırlıq günlərində tanış oldum. O günlərdə Pişəvəri Təbriz əhalisi tərəfindən məclis nümayəndəliyinə namizəd verilmiş idi. O, öz seçiciləri ilə görüşmək üçün Təbrizə gəlmişdi.

Tərəvətli yaz günlərindən biri idi. Biz, Azərbaycan Kargərlər İttihadiyyələri (fəhlə birliyi – Ə.R.) Mərkəzi Şurasının dəvəti əsasında M.C.Pişəvərini fəhlə klubuna dəvət etmişdik. Mən o vaxta qədər Pişəvərini görməmişdim. Onu, yalnız «Ajir» qəzetində nəşr olan məqalələri ilə tanıyırdım. Mən xəyalımda Pişəvərini İran ziyalıları üçün səciyyəvi olan yaxşı geyimli, təşəxxüslü – boylu-buxunlu bir adam kimi təsəvvür edirdim. Görüşü təşkil etmək üçün təyin olunmuş fəhlə nümayəndələrindən biri Pişəvərinin gəlməsi xəbərini bizə çatdırdıqda, mən digər şura üzvləri ilə birlikdə onu qarşılamağa getdik. Məşdi Kaviyan, Mirrəhim Vilai, Mirmehdi Çavuşu ilə birlikdə əlində köhnə portfel olan, sadə geyimli, orta boylu bir şəxs ilə rastlaşdıq. Salamlaşdıqdan sonra Mirrəhim Vilai bizi əlində portfel olan şəxs ilə tanış edib: Ağayə Pişəvəri ilə tanış olun dedi və sonra üzünü Pişəvəriyə tutub bunlar «Şurayə Müttəhidənin İcraiyyə Heyətinin» üzvləridirlər - dedi.

Mən Pişəvəridən başqa gələnlərin hamısını tanıdığım üçün əsas diqqətimi əlində portfel olan şəxsə yönəltdim. O, çox sadə bir jurnalisti xatırladırdı. Həssas və ciddi baxışları ilə hamıya dərinə diqqət yetirirdi.

Görüş zamanı Vilai Pişəvərinin keçdiyi inqilabi mübarizə yolundan, Riza xan zindanındakı məhbus həyatından, mahir jurnalist və ictimai bir şəxsiyyət olması haqqında danışdı. Mən gözümü Pişəvəridən çəkmirdim. Vilai danışdıqca hiss edirdim ki, Pişəvəri onu

tərif etməkdən xoşu gəlmir və narahatdır. O, bu təriflərin təkrar olunmaması üçün Vilai sözünü qurtaran kimi özü ayağa qalxıb dedi:

«Ağalar, qardaşlar! Müttəfiq qoşunların İrana gəlməsilə istibdadın zəncirləri qırıldı, biz də Riza xanın zindanından xilas olub öz siyasi fəaliyyətimizi davam etdirməyə imkan tapdıq. Keçmişdən fərqli olaraq indi deyəsən məclisə seçkilər bir qədər azad keçiriləcək. Belə olsa çox guman ki, xalqın həqiqi nümayəndələri də məclisə yol tapa bilsin. Lakin irtica və dövlət bundan çox qorxur. Bunun üçün də azad seçkinin qabağını almaqdan ötrü müxtəlif hiylə və yaramaz işlərə əl atırlar. Bizim də ümidimiz xalqa və zəhmətkeşlərimizdir. Mən əminəm ki, Təbriz əhli bir nəfər kimi seçkidə şirkət edəcək və kimə səs verəcəyini özü müəyyən edəcəkdir. Ancaq bir məsələni bu başdan demək istəyirəm ki, təşkil olacaq İran məclisindən müsbət nəticə gözləmirəm. Mən və digər başqa azadixah şəxslər bu məclisə yol tapa bilsək də imperialistlərdən asılı olan İran hökuməti bizim qabağımızı kəsməyə, səsimizi boğmağa çalışacaqdır. Hər halda məclisə yol tapdığımız təqdirdə onun tribunasından istifadə etməliyik. Biz düşüncələrimizi istək və tələblərimizi məclisin xitabət kürsüsündən səsləndirməliyik. Bunun böyük əhəmiyyəti vardır».

İran irticasının məclisdə oynadığı oyun Məclis haqda Pişəvəri düşüncələrini və qabağı görmək qabiliyyətini təsdiq etdi. Təbriz əhalisi 16 min rəy ilə Mircəfər Pişəvərini İRAN məclisinə nümayəndə seçdisə də məclisdəki irticai dairələrinin köməyi ilə onun etibarnaməsi rədd olundu. Azərbaycan xalqının səsi növbəti dəfə boğduruldu.

Mənim Pişəvəri ilə ikinci görüşüm Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin təşkil olduğu günlərdə baş verdi. 12 şəhrivərdə firqənin təşkili haqqında məşhur müraciətnamə yayıldıqdan sonra Azərbaycan Kargərlər İttifaqının Mərkəzi Şurası firqənin rəhbərliyini qəbul etmək barədə tarixi bir qərar çıxardı. Həmin qərarı firqənin Müəssislər Heyətinə rəsmi şəkildə təqdim etmək üçün üç nəfərdən ibarət heyət seçildi. Bu heyətin tərkibinə Pəşminə karxanasının nümayəndəsi Abbasəli Zünuzi, Kəlkətəçi karxanasının nümayəndəsi İbrahim Əbhərdeh və bir də mən daxil idim. Yeni təşkil olmuş firqənin dəftəri bu zaman Təbrizdə məşhur Mirzə Həsənqərə hamamının üstündə, kiçik bir otaqda yerləşirdi. Biz gətirdiyimiz qərarı Pişəvəriyə həmin otaqda təqdim etdik. Görüş zamanı o, dedi: - səhv etmərsə Sizinlə bir dəfə ittihadıyyədə (həmkarlar birliyində) görüşmüşük. Mən o zaman İRAN məclisinə namizəd göstərilmişdim. Yadıınızda olsa mən onda dedim ki, seçiləcəyim bu məclisdən heç bir nəticə gözləmirəm. Ancaq indi Sizə tam inamla deyirəm ki, yeni təşkil olmuş Azərbaycan Demokrat Fırqəsinə çox ümidlər bəsləyirəm. Bu firqəyə cəmiyyətin müxtəlif sinif və zümrələri üzv olacaq. Xalq birdəfəlik bilməlidir ki, Tehran bizə heç vaxt heç nə verməyəcəkdir.

Biz öz haqqımızı zorla almalıyıq!!

Mən Mircəfər Pişəvəri ilə 21 Azər nehzəti gecəsi də görüşmüşəm. Həmin gecə Təbriz üzük qaşı kimi hər tərəfdən ətraf kəndlərdən gələn fədai dəstələri vasitəsilə mühasirəyə alınmışdı. Polis və jandarm dəstələri şəhər içərisində xalq tərəfindən tərkisilah edilmişdi. Ordu hissələri əmrə müntəzir halda otursa da şəhər «nol» adlı silahlı qüvvələrin əlində idi. Axşam saat 8-də məni Mərkəzi komitəyə çağırtdılar. Məndən başqa 9 nəfər də gizli silahlı dəstələrin başçıları ora dəvət olunmuşdu. QulamRiza İlhami və Mirrəhim Vilai Pişəvərinin

yanında idilər. Onlar çıxdıqdan sonra Pişəvəri bizim hamımızı birlikdə qəbul etdi. Biz silahlarımızı təhvil verib içəri girdikdə Pişəvəri ayaq üstə telefonla danışırdı. O, çox əsəbi halda deyirdi: - Ağayə Dirəxşani (sərtip Dirəxşani o vaxt Təbrizdəki silahlı qarnizonun başçısı idi) siz başa düşün ki, indi mühasirədəsiniz. Yaxşı olar ki, qardaş qanı tökəlməsinə yol verməyəsiniz. Təbrizdə nizamilərdən başqa bütün silahlı qüvvələr təslim olmuşlar. Mərkəzi komitə məni bu barədə sizinlə danışığa aparmağa məmur etmişdir. On dəqiqədən sonra sizin yanınızda olacağam...

Telefon dəstəyini Pişəvəri yerə qoyduqdan sonra bizə dedi: Təbrizdə 8 polis məntəqəsi vardır. Siz hər biriniz bir məntəqəyə gedib nahiyələri (şöbələri) təhvil almalısınız. Sərtip Dirəxşani təslim olsa daha heç bir vuruşma qorxusu yoxdur. Ehtiyatlı olmalısınız ki, şəhərdə pozğunçuluq və qarət halları baş verməsin. Əks təqdirdə düşmənlərimizin əlinə bəhanə keçib bizi qarətçi adlandırırlar. 21 Azər gecəsi Təbriz silahlı qüvvələri müqavimətsiz olaraq təslim oldular. Həmin gecə silahlı xalq drujinaları (könüllülər) şəhərin əmin-amanlığını qorudular. Pişəvərinin düzgün tədbiri nəticəsində Təbrizdə heç bir pozğunluq halı baş vermədi. Bəzi yerlərdə xırda toqquşmalar baş verdisə də onun dərhal qarşısı alındı.

Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Şurasının orqanı «Qələbə» qəzetinin redaksiyası heyətində M.C.Pişəvəri ilə görüşümüz məndə daha dərin təəssürat yaratmışdır. Həmin qəzetin təşkili münasibətilə Pişəvəri redaksiya heyəti üzvlərini qəbul etdikdə bildirdi ki, bu qəzetin məqalələrini əsasən fəhlə müxbirləri yazmalıdır. Buna görə o, birinci nömrənin baş məqaləsini yazmağı mənə həvalə etdi. Məqalə Azərbaycan dilində yazılmalı idi. Riza şah dövründə Azərbaycanda bütün yazılar fars dilində getdiyi üçün mən o vaxta qədər ana dilimdə nəinki məqalə, hətta məktub belə yazmamışdım. Çox fikirləşdikdən sonra həmin vəzifənin öhdəsindən gələ bilmədiyimi söylədikdə Pişəvəri dedi: «Mən başa düşürəm ki, sən nə üçün etiraz edirsən. İndiyə qədər siz farsca yazmağa adət etmişsiniz. Azərbaycan dilində yazmaq sizə çətin görünür. Siz öz ana dilinizin qüdrətini bilmirsiniz. Azərbaycan dilində nəinki məqalə, hətta yüksək səviyyəli elmi və bədii əsərlər yazmaq mümkündür. Əlbəttə fars dilinə adət etdiyiniz üçün əvvəlcə bir qədər sizə çətin olacaq. Lakin Azərbaycan dilində yazmağa adət etdikdən sonra fars dilində yazmaqda bəlkə də çətinlik çəkəcəksiniz.

Pişəvərinin dedikləri həqiqət idi. Çətinliklə olsa da, mən «Qələbə» qəzetinin birinci nömrəsinin baş məqaləsini təyin olunmuş mövzu əsasında (Bizim əsas hədəf və məqsədimiz) Azərbaycan dilində yazdım. O zaman Pişəvəri Azərbaycan qəzetində yazdığı baş məqalələrin altına öz imzasını qoyardı. Biz gənclər hər işdə özümüzü Pişəvəriyə oxşatmağa çalışdığımız kimi mən də yazdığım məqalənin altına öz imzamı qoyub çapa verdim. Pişəvəri deyən kimi, sonralar fars dilində yazmaq bir qədər mənə çətin oldu.

Pişəvəri olduqca təvazökar firqə rəhbəri və dövlət xadimi idi. Yaxşı yadımdadır. Təbriz Şəhər Komitəsinin plenumunda firqənin təşkil olduğu günün /12 Şəhrivər/ necə bayram edilməsi məsələsi müzakirəyə qoyulmuşdu. Plenum üzvlərindən birisi 12 Şəhrivər günündə keçiriləcək nümayişdə firqə rəhbəri kimi, Pişəvərinin böyüdülmüş şəklinin nümayişdə aparılmasını təklif etdi. Pişəvəri dərhal bu təklifin əleyhinə çıxıb dedi: Düzdür, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Sovet İttifaqında nümayiş zamanı partiya və dövlət rəhbərlərinin şəkillərini əllərdə gəzdirirlər. Lakin biz hələ xalq və millət üçün elə bir diqqətəlayiq işlər

görməmişik ki, belə bir təmənnada olaq. Əgər biz başladığımız işi axıra qədər davam etdirib, bütün İRANı azad edə bilsək, o zaman xalq özü şəkillərimizi böyüdüb əllərdə gəzdirər. Pişəvəri belə dedikdə başqa rəhbərlər də işlərini bilib, şəkil məsələsinin üstünü vurmədilər. 12 Şəhrivər nümayişində yalnız Səttarxan, Bağırxanın və Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin şəkilləri əllərdə görünürdü.

M.C.Pişəvəri, onun şəxsiyyəti haqda bildiklərim çoxdur. İmkan olan təqdirdən mən onları xatirələr şəklində yazıb, kitab kimi çap etdirmək fikrindəyəm.

Hüseyn Ciddi .Güney Azərbaycandakı Fəhlə hərəkatının liderlərindən biri, tarix elmləri doktoru. 27 oktyabr 1984. (Əlyazması şəklində təqdim olunub.)

R.S. Təəssüf ki, vaxtsız ölüm bu imkanı Hüseyn müəllimə vermədi.

S.C.Pişəvərinin Nəvəsi Babası Haqqında

S.C.Pişəvərinin nəvəsi, ABŞ-dakı Harvard universitetinin elmlər doktoru İbrahim Pişəvəri keçən yay (2008) Bakıda olmuşdur. «Turan» agentliyinin müxbiri ondan aşağıdakı müsahibəni almışdı:

İbrahim bəy, öncə özünüz barədə oxuculara məlumat verərdiniz?

- Əvvəlcə onu deyim ki, uzun müddət Ənzəlidə yaşasaq da, əslən Xalxallıyıq, bizimkilər sonradan Ənzəliyə gəliblər... Özüm aşağı-yuxarı 30 ildir ki, ABŞ-da yaşayıram, İRAN və Azərbaycan tarixilə bağlı bilgilərə bələdəm və hər iki Azərbaycanın ictimai həyatında yeri olan Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin təsis konfransından Strasburqdakı 6-cı qurultayına qədər olan tədbirlərində iştirakçı olmuşam. Azərbaycanın tarixində çox şərəfli insanlar və liderlər var, həm də İRANın dövlət olaraq yaranmasında azərbaycanlıların xüsusi rolu olub və düşüncəmə görə, Səttarxan, Bağırxan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani bu liderlər sırasında ilk yerləri tuturlar.

- Güney Azərbaycandakı mövcud ictimai-siyasi durumu necə dəyərləndirirsiniz?

- Güney Azərbaycanda siyasətə böyük maraq var və bu bölgənin insanları qədər siyasətə həssas və maraqlı olan ikinci bir bölgə tapmaq bəlkə də mümkün deyil, bu da bu bölgənin insanların siyasətdə deməyə sözlərinin olması və siyasətə diqqətli olması ilə bağlıdır. Hazırda İran Azərbaycanı həssas bir mərhələ yaşayır və bu mərhələdə iki nəsil üz-üzə dayanıb. Informasiyalara və siyasi proseslərə cavanların bir, yaşlı nəslin başqa, tamamilə fərqli yanaşma tərziləri var. Gənclik proseslərə həssasdır, həyatsevər və idealistdir, yaşlı nəsil isə bir

tərəfdən yorğun, digər tərəfdən konservativ, üçüncü bir tərəfdən uzaqgörəndir. Azadlığı və birliyi cavanı da, yaşlısı da qəbul edir, amma, gənclik istədiyini ələ gətirmək üçün tələsmək kimi bir xislətə malikdirsə, əksinə, yaşlı nəslə hələ də məsləhətə, zamana ehtiyac duyur.

- Sizin fikrinizcə, Güneydə milli mübarizə imkanları necədir?

- Gənclik hərəkatə keçib, mübarizəyə başlayıb, amma cəmiyyətdə düşüncələrinə münasibət birmənalı deyil və maneə imkanları azdır. Nəticədə qan tökülür, həbslər olur, təqiblər başlayır. Amma yaşlı nəsil ilk olaraq mədəni sahədə azadlıq əldə etmək istəyir və siyasi azadlıqları tədricən, qan tökülmədən qazanmaq xəttini əsas götürür. Yəni, Güney Azərbaycan elə bir səviyyəyə gətirmək istəyirlər ki, Şirazdan Mazandarandan fars müəllim və polis gətirməyə ehtiyac qalmasın, özü öz idarəçiliyini təmin etsin. İndi bir mərhələ başlayır və bu mərhələdə xalq rəsmi Tehrandan ala biləcəyi haqlarını tələb edir. Bu sahədə artıq bəzi tələblər ortaya qoyulub və bunun üçün mübarizə gedir. Düşüncəmə görə, burada idealist yox, realist olmaq lazım gəlir və nəyi almaq mümkündürsə, onun mübarizəsi getməlidir.

- Babanız Seyid Cəfər Pişəvərinin taleyi barədə nələri açıqlaya bilərsiniz?

- Babam S.C.Pişəvərinin taleyinə gəlincə, burada da maraqlı məqamlar var. Haqqında danışdığım idealist siyasətin ortalarında Pişəvəri hökuməti də olub və Pişəvəri hökumətinin həqiqi hədəfləri Moskva siyasətinin gücünə günbəgün dəyişməli olub. Yəni, bu hədəflər o qədər dəyişdirilib ki, Azərbaycan siyasi hazırlıq aparılmadan İRANdan ayrılmalı olub. İndi əsərlər var ki, bu «siyasi teatrın» kökünü Moskvanın qoyduğunu sübut edir. Bütün bu siyasət Rusiyanın Xəzərdəki İRAN neft yataqlarına olan imtiyazları ələ keçirməsinə xidmət edib və həmin imtiyazı qazandıqdan sonra S.C.Pişəvərini də, Azərbaycan xalqını da qurban verdilər.

- Sizə görə, S.C.Pişəvəri bu siyasətin qurbanı olub?

- Bəli. Elə babamın aradan götürülməsi də bu siyasətin tərkib hissəsi oldu. Babamın həkimi doktor Cahanşah¹ bu barədə danışır ki, S.C.Pişəvəri onu görmək istədiyini deyərək, Bkiyə çağırıb və burada görüşərək parka gediblər. Həkimin bildirdiyinə görə, babam sürücüsündən şikayət edib, onun xüsusi xidmət orqanları ilə əlaqəsi olmasından şübhələndiyini, dəfələrlə səbəb olmadan avtomobili yolun ortasında saxladığını və maşının xarab olduğunu deyərək, sonradan maşını sürdüyünü ona bildirib. Babam Cahanşaha özünün aradan götürülməsi istəyi olduğunu söyləyib. Doktor Cahanşah babama, belə isə, Moskvaya getməyi məsləhət bilib. Amma babam deyib ki, bu, elə Moskvanın siyasətidir və Moskvaya da getsə, nəticə birdir, aradan götürülməyi gündəmdə qalır.

- Bu barədə bir qədər geniş danışın?

- Doktor Cahanşah danışır ki, üç gündən sonra S.C.Pişəvərinin guya avtomobil qəzası keçirərək xəstəxanaya düşdüyünü eşidib, yanına gedib, babamın keyfi yaxşı olub və bəzi mülahizələri nəzərə alaraq, xəstəxanada qalmalı olmadığını, evə getməli olduğunu bildirib. Amma doktor deyir ki, onun bu təklifinə «hələ evə getməsinə icazə yoxdur», cavabı verilib və o, həmin cümləni xüsusi vurğu ilə bir neçə dəfə təkrar edib. Doktor Cahanşah həmin

¹ Doktor Nüsretulla Cahanşahlu nəzərdə tutulur.

hadisənin sabahı günü Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırovun zəng edərək onu yanına çağırıldığını deyib və maşınla xəstəxanaya yola düşdükdə S.C.Pişəvərinin vəfat etdiyini bildirib. Dr.Cahaşah xəstəxanasının həyətinə çatanda, burada Güneydən olan bir dəstə şəxs və o cümlədən S.C.Pişəvərinin xanımı onun yanına getmək üçün gözləyirmiş. Doktor Cahaşahın sözlərinə görə, M.C.Bağırov heç kimi babasının yanına qoymayıb. O, S.C.Pişəvərinin bədənində qəzadan hər hansı xəsarət olmadığını, yalnız başının sağ hissəsində göy bir ləkə gördüyünü deyib. Bu sovet siyasət üsulu özünü Macarıstanda da, Rumıniyada da və s. yerlərdə təcrübədən çıxarıb.

- İbrahim bəy, buradan hansı nəticəni çıxarmaq istəyərdiniz?

- Nəticə budur ki, həmin hərəkətin məğlubiyyətinin nəticəsi olaraq, yüz minlərlə insan Azərbaycana gəlib, burada təhsil alıblar və Şimali Azərbaycanın müstəqilliyi bir daha sübut etdi ki, millət öz milli problemini Moskvanın və ya başqa bir siyasi məkanın əli ilə yox, məhz öz əli ilə həll etməlidir.